

begrip

*GEMENGD GEHUWD
GOED VOOR GROTE
OECUMENE?'*

*'KLEINE ALI':
MOSLIM-INGENIEUR
IN INDIA*

JAARGANG 20 (1994) - NUMMER 120

MOSLIMS CHRISTENEN

begrip

Een tijdschrift, dat vanuit de RK-Kerk, de Nederlandse Hervormde kerk en de Gereformeerde kerken in Nederland streeft naar het kweken van onderling begrip tussen Moslims en Christenen en gelovigen van beide godsdiensten oproept tot ontmoeting, met respect en behoud van eigen identiteit.

BUREAUS VOOR DE ONTMOETING MET MOSLIMS

R. K. Kerk: Drs. L. van Oers, Cura Migratorum,
Luybenstraat 17, 5211 BR s-Hertogenbosch tel. 073 - 145159
Ned. Herv. Kerk: Drs. G. Speelman, 'Kerken Wereld'
Postbus 19, 3970 AA Driebergen. Tel. 03438 - 12241
Gereformeerde kerken: Drs. C. van 't Leven, Dienstencentrum
Postbus 203; 3830 AE Leusden. Tel. 033 - 960360/960329

REDACTIE:

M. van den Boom
P. Goedendorp
H. Hurkens
N. Landman
L. van Oers (contactpersoon RK)
C. van 't Leven (contactpersoon GKN)
G. Speelman (contactpersoon NHK)
K. Steenbrink (eindredacteur)

Uitgever/ Redactie en administratie:

'Cura Migratorum'
Luybenstraat 17
5211 BR 's-Hertogenbosch
Fax 073 - 145159

Tekeningen: F. Kalb

Abonnementen:

f25,— / 450 Bfrs per jaar (5 nummers)
Losse nummers: f6,50 / 120 Bfrs
Giro 4300211 t.n.v. Begrip/Cura Migratorum
België: Kredietbank 453-0258581-69
tnv Begrip, Kastertstraat 19, 3600 Genk.

Abonnementen kunnen elk gewenst moment ingaan en worden automatisch verlengd, tenzij vier weken voor het begin van het nieuwe kalenderjaar schriftelijk wordt opgezegd.

Advertentietarieven op aanvraag.

Voor het overnemen van artikelen is toestemming van de uitgever nodig.

PROEFTUINEN

Gaat het (bijna) altijd mis in een huwelijk tussen een Nederlandse en een 'buitenlandse' partij? Moet de christelijke partij dan bijna altijd moslim worden om toch te proberen een huwelijk te redden? Of kan een gemengd huwelijk tussen een moslim en een christen ook wel een plaats zijn, waarin twee personen vanuit een allerbeste start-positie, nl. grote verlieftheid, gehechtheid en inzet tot trouw, een proeftuin worden voor de verhoudingen van twee groepen? Gé Speelman schrijft hierover vanuit haar grote ervaring met zulke relaties.

India is een andere proeftuin voor interreligieuze relaties: een perceel waarin veel onkruid, doornen en stenen verspreid zijn. Ali Asghar Engineer is een gids, die hierin een weg naar tolerantie, vrede en samenwerking wil ontdekken.

Actuele politiek wordt bedreven door C. Çörüz, die voor het CDA op een te lage plaats stond bij de kandidatenlijst voor de laatste kamerverkiezingen. Hij geeft kritische kanttekeningen bij een wetsvoorstel over imams in de zorgsector, dat nog door zijn partijgenoot, ex-minister Ernst Hirsch-Ballin, werd ondertekend. Het november-nummer zal een thema-nummer zijn, gewijd aan migrantenliteratuur: in het Nederlands geschreven door mensen die 'van elders' zijn gekomen. Het zal boordevol staan met recensies en met tips om zinnige boeken cadeau te (laten) doen bij de feestdagen.

INHOUDSOPGAVE BEGRIP NO. 120, SEPTEMBER 1994

Leerhuis: de hoogste (Karel Steenbrink)	2
Imams in de zorgsector (C. Çörüz)	6
Gemengde huwelijken: proeftuinen van een grote oecumene? (Gé Speelman)	9
Een gedreven leider van moslims in India: Asghar Ali Engineer (Karel Steenbrink)	20
Moslims in Europa	28
Boeken	32
Ontmoetingen en Cursussen	35

DE HOOGSTE

Soerat 87: Al-a'la

Prijs de naam van jouw Heer, de hoogste,
die geschapen heeft en gevormd
en die geordend heeft en de goede richting gewezen
en die het weidegras laat opkomen
en het daarna dor en grauw maakt.

6 Wij zullen jou laten voorlezen en jij zult het niet vergeten
behalve wat God wil. Hij kent wat openbaar is en wat verborgen blijft
Wij leggen jou namelijk een gemakkelijke taak op.
Vermaan dus, als de vermaning nut heeft.
Wie vreest zal zich laten vermanen.

11 Maar vermijden zal het de ellendeling
die in het grote vuur zal branden.
Hij zal daarin dan niet sterven en niet leven.
Maar welgaan zal het wie zich loutert,
de naam van zijn Heer noemt en de salaats bidt.
Maar nee, jullie verkiezen het tegenwoordige leven.
Maar het hiernamaals is beter en onvergankelijker.

18 Dit staat al in de eerdere bladen,
de bladen van Ibrahiem en Moesa.

[Vertaling van Fred Leemhuis]

Bij het lezen of aanhoren van de koran is er een steeds verschuivend perspectief. De koran dient allereerst als belangrijkste tekst tijdens de *salaat*, het gebed dat in een ritme van vijf vaste tijdstippen per dag, structuur en dynamiek geeft aan de dagindeling. Tijdens de *salaat* klinkt de koran als gebed van de mens tot zijn God, een gebed van lofprijzing vaak, zoals het hier ook in vers 1-5 is. Maar daarna verschuiven de rollen: Mohammed wordt toegesproken in een bemoeidiging dat de koran, "voorlezing" die hij krijgt niet verloren zal gaan door verge-

telheid of door veronachtzaming (6-10). Er zijn er die de vermaning niet tot zich zullen laten doordringen, maar hen zal het slecht vergaan in het hellevuur. Geprezen zijn de goeden (11-17). Deze compacte samenvatting van de boodschap wordt dan bevestigd met een beroep op de vroegere en reeds te schrift gestelde openbaringen aan Abraham en Mozes (18-19).

Van de vijf zuilen, die de belangrijkste plichten en de zes zuilen, die de belangrijkste leerstellingen van de moslims

aangeven, vinden we de overgrote meerderheid in deze kleine soerat terug. Ze staan er wel in een eenvoudige en rudimentaire vorm. Van de vijf verplichte daden vinden we in vers 1-5 al de oproep om Gods wezen te belijden, zij het niet met de later zo grote nadruk op Gods eenheid. Hier staan vooral de hoogheid, de scheppingskracht en het laatste oordeel. Verder vinden we de *salaat* en ook het woord *zakaat*, de almoes, zij het dan in de originele betekenis van loutering of zuivering (vers 14). De twee andere verplichtingen, de hadj en het vasten vinden we hier niet. Van de zes hoofdpunten van de geloofsleer vinden we hier alle elementen, behalve een vermelding van de engelen: het mysterie van God wordt uitdrukkelijk besproken, de boeken die aan de gezanten zijn gegeven (verzen 17-18), de speciale positie van Mohammed als gezondene, die de "koran" (voorlezing, vers 6) moet doorgeven, het oordeel van de jongste dag en tenslotte de leer van de (voor)beschikking, *kadar*, vermeld in vers 3: "die geordend heeft...". Het is allemaal niet uitgewerkt als in een uitvoerig handboek, eerder op een suggestieve manier aangeduid.

Tijdens de *salaat* worden twee soorten buigingen gedaan: eerst tot op kniehoogte (*roekoe'*) dan in knielhouding met het voorhoofd op de grond (*soedjoed*). Bij de *roekoe'* wordt dan gezegd: *Soebhana Rabbi al-aziem*, Geprezen zij mijn Heer, de Geweldige, naar Soerat 56:96, terwijl bij de *soedjoed* wordt gezegd *Soebhana Rabbi al-a'la*, Geprezen zij mijn Heer de hoogste, in aansluiting bij het gebod van het eerste vers van soerat 87. Ook al kent de islamitische liturgie geen "leesrooster" van koranteksten die op bepaalde dagen dienen te worden gezegd, er is een *hadieth* om deze soerats 56 en 87 te lezen bij de vrijdagdiensten en bij de speciale *salaat* die op de twee grote feesten, het einde

van de vasten en het offerfeest, wordt gehouden.

Bij vers 1-5 schreef Muh. 'Abduh: "Hier worden een aantal belangrijke eigenschappen van God aangegeven. En het moet erkend worden: wij kennen God alleen in zijn eigenschappen. Wij komen niet verder dan de erkenning, dat God alwetend is, almachtig en dat hij andere volmaakte eigenschappen bezit. Toch betekent dit niet dat wij Hem met enig schepsel zouden mogen vergelijken. Wij moeten juist alleen erkennen, dat alles uit Hem is ontstaan en dat Hij alle geheimen doorgrondt." Hieruit spreekt duidelijk de filosofisch onderlegde theoloog, die alle antropomorfisme wil vermijden.

Naar aanleiding van de mogelijkheid van vers 6, dat er iets van de koran vergeten zou kunnen zijn, wordt er heel wat gespeculeerd. De *hadieth* van Boechari wordt hier wel vermeld, waar Mohammed zegt: "Ik ben een wezen van vlees en bloed als jullie allemaal zijn. Ik kan iets vergeten zoals jullie. Als ik dus iets vergeet, breng me dat dan in herinnering." Niet het ontstaan, ook niet het bewaren van de koran zijn afhankelijk van een geniaal of volmaakte mens, maar is gelegen in Gods handen.

Vergat Mohammed ooit iets van de koran? Over deze vraag is een lange discussie ontstaan in de islamitische godsdienstige wetenschap. Deze is nauw verbonden aan de leer over de *abrogatie*, of bepaalde geboden en verboden van later, de vroegere hebben vervangen en of daarbij dan ook een vers van de koran weer zou kunnen worden weggelaten. De zgn. *duivelsverzen* die tussen soerat 53:20 en 21 gestaan zouden hebben, zijn hier een voorbeeld van. Deze discussie is boeiend voor het begrijpen van die traditie. Voor de eigenlijke koran-tekst is deze niet zo erg verhelderend, omdat die

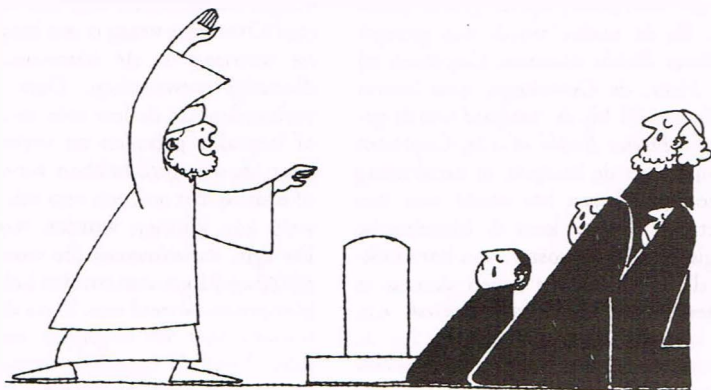
traditie zozeer Mohammed als een speciaal persoon heeft beschouwd (ongeleterd, toch dat wonder van de koran voortbrengend; openbaringen ontvangend en ze bewarend op een geheiligde en beschermde manier) en de koran als zo buitenaards (o.m. door de onnavolgbaarheid, i' djaaz) dat het psychologische gebeuren in Mohammed, die bang was iets te vergeten, niet is uitgewerkt.

In dit verband is een vergelijking met de volgende verzen belangrijk, waarbij Voorlezing de Nederlandse weergave is voor het Arabische woord koran: 75,16-19: *Beweeg niet je tong om je ermee te haasten. Het is Onze taak hem te verzamelen en voor te lezen. En als Wij hem voorlezen volg dan de voorlezing ervan. En dan is het Onze taak hem uiteen te zetten.* 17,86: *En als Wij willen zouden Wij wat Wij aan jou geopenbaard hebben, weg nemen. Dan vind jij niemand die voor jou tegen ons garant staat.* 20,114: *En haast je niet met de koran voordat de openbaring ervan aan jou geheel is geschied en zeg: 'Mijn Heer, geef mij meer kennis'.* 2,106: *Welk teken Wij ook afschaffen of doen vergeten of doen vergeten, Wij komen met iets beters of overeenkomstigs.* In dit laatste gedeelte is het Arabische woord *aja* vertaald met "teken", terwijl het ook gebruikt wordt voor een (koran)vers. Het proces van de luisterende, soms wat ze-

nuwachtige, gespannen profeet, die de betekenis van de gekregen openbaring ook langzaam moest verwerken en er soms over in twijfel was, kom hier in enkele fragmenten boeiend naar voren.

De verkondiging is overigens ook niet te zeer afhankelijk van de profeet of predikanten na hem. Een goede vermaning kan af en toe ook wel eens nutteloos zijn: "Vers 9 roept ons op om realistisch te zijn en na te gaan of het altijd wel zin heeft om te verkondigen. Je moet geen water naar de zee proberen te dragen of te dweilen met de kraan open. Koran 51:55 zegt wel: *En vermaan, want de vermaning is nuttig voor de gelovigen*, maar dat wil niet zeggen dat het ten allen tijde het juiste moment is om te spreken. Als je te midden van het gedruis en politieke debat van het parlement zit, moet je niet zomaar tot stilte en terugtocht uit de wereld oproepen. Je moet ook geen opgewekte toespraak met kwinkslagen houden bij een sterfgeval, of spreken over het nut van ascese bij mensen die toch al arm zijn." (Hamka)

Een belangrijk woordenpaar in deze soerat is het voorlezen (*koran*) van vers 6 tegenover de bladen (*soehoef*) van 17-18. In Mohammeds tijd was *koran* een internationaal woord, ook door de christenen van Syrië gebruikt. Het heeft daar de

betekenis van lezingen die in hun liturgie werden gereciteerd. In de koran staat het woord dan ook steeds voor de aan Mohammed gegeven openbaringen, behalve in 10:94, waar het duidt op andere openbaringen en 17:71 en 69:19, waar gesproken wordt van een voordracht uit het boek van het lot, op de dag des oordeels. Men zou *koran* dan ook min of meer in contrast kunnen zien met *soehoef* als de mondelinge voordracht tegen de schriftelijke aanwezigheid van de heilige tekst. De mondelinge *koran* die Mohammed heeft gekregen staat hier dus onvoorwaardelijk in dezelfde lijn van de geschreven tekst die in de traditie van Abraham en Mozes wordt doorgegeven. Daarnaast gebruikt de koran voor de islamitische openbaring ook het woord *kitab*, (geschreven) boek. Dit wordt onder meer gebruikt in de beginverzen van soerat 2, 10, 12, 13, 15, 26, 29 en 31, als het ware ter inleiding van de nu opgeschreven mondelinge openbaring.

Naast het onvoorwaardelijke beroep op de heilige teksten van Abraham en Mozes, komt er vooral in de soerats uit Medina herhaaldelijk naar voren, dat joden en christenen hun schrift vervalst zouden hebben. We komen in de verleiding om hierin een soort tegenstelling te zien: in de periode van Mekka een positief beroep op de vroegere geschriften, terwijl dan in de periode van Medina, waarin vooral met de joden enkele zeer felle en tragische conflicten plaatsvonden, juist het verschil zou zijn benadrukt. Veel moslims lossen dit zo op, dat de originele openbaring wel goed aan joden en christenen is gegeven, maar dat deze gemeenschappen later daarvan zouden zijn afgeweken. Uitkomst daarvan is bij vele moslims een hoge belijdenis van de heiligheid van de openbaringen aan Abraham, Mozes en Jezus, maar tegelijk een veronachtzaming van de Schrift, zoals die in het huidige jodendom en chris-

terdam in ere is. In het debat hierover wordt met historische gegevens dan nogal eens erg globaal omgesprongen, aan beide kanten. Het debat wordt natuurlijk ook zeer bezwaard door theologische opvattingen, die door Annemarie Schimmel wel eens als volgt zijn verwoord in een vergelijking van Jezus in het christendom met de koran in de islam: juist zoals van Maria geldt dat ze maagd moest zijn, onbevlekt, om het woord dat vlees werd te kunnen voortbrengen, zo moet Mohammed vrij zijn van secundaire intellectuele smetten om een zuiver vehikel te kunnen zijn voor Gods Woord, dat een boek werd, de koran. Oudere moslimtheologen, zoals de mu'tazilah, hebben deze vergoddelijking van de koran al afgewezen, terwijl ook enkele vooraanstaande moderne moslimtheologen, onder wie de onlangs overleden Dr. Fazlur Rahman wilde benadrukken, dat de koran voor 100% Gods woord en voor 100% Mohammeds woord is.

Het is hier niet de plaats om dit probleem hier uitvoerig te bespreken. Ik wil slechts suggereren, dat een oplossing onder meer kan liggen in het volledig accepteren van het menselijk medium waardoor de openbaring aan ons is gegeven. Deze soerat geeft aanleiding genoeg om ook dat menselijk medium serieus genoeg te nemen. Tevens benadrukt deze, dat aan Gods grootheid geen tekort wordt gedaan, door het gewoon volwaardig nemen van Zijn dienaren. KS

Literatuur. R. Burton, 'The interpretation of Q 87,6-7 and the theories of nash', DER ISLAM 62(1985), 5-19
Annemarie Schimmel, *Und Muhammad ist Sein Prophet*, Düsseldorf, Diederichs, 1981, hier geciteerd naar de slotoratie van Dr. Kees Wagtendonk, *Islam, gods-dienstwetenschap en de ideeën van al Nisa*, Universiteit van Amsterdam, 1994

Imams in de zorgsector:

een wetsvoorstel en een commentaar van C. Çörüz

Op 18 mei 1994 stuurde de koningin een nog door minister E. Hirsch Ballin ondertekend wetsvoorstel naar de kamer [Tweede Kamer, 1993-1994 23 720 nrs 1-3] over de geestelijke verzorging in instellingen in de zorgsector en in justitiële inrichtingen. Wij citeren eerst uit het wetsvoorstel:

Artikel 2 [Zorginstellingen]

1. Cliënten genieten de vrijheid om geestelijke verzorging van de godsdienst of levensovertuiging van hun keuze te ontvangen en persoonlijk contact met geestelijke verzorgers te onderhouden.
2. Degene die een instelling in stand houdt draagt zorg dat in de instelling geestelijke verzorging beschikbaar is, die, de aard en doelstelling van de instelling alsmede de personen die daar verblijven in aanmerking genomen, zoveel mogelijk aansluit bij de godsdienst of levensovertuiging van de cliënten.

Artikel 3 [Justitiële Inrichtingen]

1. Gedetineerden, verpleegden, jeugdigen en vreemdelingen worden in de gelegenheid gesteld op door de directeur dan wel de geneesheer-directeur vastgestelde tijden en plaatsen:
 - a. persoonlijk contact te onderhouden met de geestelijke verzorger van de godsdienst of levensovertuiging van hun keuze, die aan de inrichting is verbonden;
 - b. contact met een andere dan de onder a genoemde geestelijke verzorger te onderhouden volgens de in de inrichting geldende bepalingen inzake bezoek;
 - c. in de inrichting te houden godsdienstige of levensbeschouwelijke bijeenkomsten van hun keuze bij te wonen.

Uit de Memorie van Toelichting:

Artikel 6, eerste lid, van de Grondwet luidt: Ieder heeft het recht zijn godsdienst of levensovertuiging, individueel of in vrijheid met anderen, vrij te belijden, behou-

dens ieders verantwoordelijkheid volgens de wet. Hoewel in de verhouding tussen kerk en staat de eigen verantwoordelijkheid van de genootschappen uitgangspunt moet zijn, kunnen zich echter bijzondere omstandigheden voordoen, waarin de overheid, gelet op het belang van de uitoefening van de vrijheid van godsdienst en levensovertuiging, zorg draagt voor voorwaarden ten behoeve van de effectivering van de vrijheid van godsdienst en levensovertuiging. Het beginsel van gelijke behandeling van godsdienstige en levensbeschouwelijke genootschappen ... brengt mee dat de genootschappen onderling daarbij door de overheid op gelijke voet worden behandeld...

... Het wetsvoorstel houdt in dat het (doen) verlenen van geestelijke verzorging tot de wettelijke taak van de instellingen en inrichtingen behoort. Het wetsvoorstel creëert daarmee geen zelfstandige financiële aanspraken jegens de overheid...

Wel moet uit het wetsvoorstel worden afgeleid dat de (redelijke) kosten van geestelijke verzorging door de instelling of inrichting ten laste van de begroting of het budget kunnen worden gebracht, en dat de geestelijke verzorging derhalve niet als posterioriteit mag worden behandeld. Eveneens moet uit het wetsvoorstel worden afgeleid, dat voor de instellingen en inrichtingen die door de overheid in stand worden gehouden of (volledig) worden gesubsidieerd, de overheid de financiële ruimte voor het (doen) verlenen van geestelijke verzorging mogelijk dient te (blijven) maken.

Commentaar van C. Çörüz namens de Stichting Bijzondere Leerstoel Islam

Op 11 april 1994 heeft de Stichting Bzondere Leerstoel Islam (SBLI) in samenwerking met het Amsterdams Centrum Buitenlanders (ACB) en de Raad van Kerken Amsterdam een studiemiddag *Islam en Geestelijke Verzorging* georganiseerd.

Door de grote aantallen deelnemers aan deze studiemiddag blijkt dat het onderwerp *Islam en Geestelijke Verzorging* voor vele betrokkenen hoge prioriteit heeft.

Één van de uitkomsten van deze middag was dat het beroep op moslim-geestelijke verzorging toeneemt omdat het cliëntenbestand in justitiële en zorginstellingen in toenemende mate wordt gevormd door moslims. Een andere constatering op deze middag was dat voor moslims in bovengenoemde instellingen weinig of geheel géén structureel aanbod van moslim-geestelijke verzorgers aanwezig is.

Ook al zouden de verschillende zorginstellingen en justitiële inrichtingen, door middel van regels aangespoord, bereid zijn om één gedifferentieerd aanbod te leveren, zulks in overeenstemming met het cliëntenbestand, dan zouden er in de praktijk problemen optreden die o.i. met het wetsvoorstel geestelijke verzorging justitiële inrichtingen niet worden weggenomen.

Het wetsvoorstel tracht geestelijke verzorging zoveel mogelijk als geïntegreerd onderdeel van de zorg te realiseren.

Het wetsvoorstel legt de verantwoordelijkheid voor de realisatie van de feitelijke beschikbaarheid van geestelijke verzorging bij het bevoegd gezag van de instellingen

Van het bevoegd gezag wordt een actieve opstelling verwacht teneinde in de be-

hoefte aan geestelijke verzorging van een bepaalde richting te voorzien.

Het wetsvoorstel gaat o.i. er onterecht vanuit dat de islamitische geestelijke verzorging naadloos kan worden geïntegreerd in de algemene zorg. De structuren voor islamitische zorg ontbreken nagenoeg geheel. Het aanbod voor islamitische geestelijke verzorging is momenteel in opbouw.

Pas als er sprake is van gelijkwaardige uitgangspunten en mogelijkheden, kan er o.i. pas sprake zijn van een integraal zorgaanbod.

In het verlengde van bovengenoemde missen wij dat het wetsvoorstel géén nadere uitwerking geeft aan formatieplannen voor moslim-geestelijke verzorgers.

Het bestuur spreekt dan ook haar zorg uit dat de huidige situatie (team geestelijke verzorgers) in de meeste gevallen in dezelfde samenstelling zal worden gecontinueerd.

Alhoewel het stellen van beschikbaarheidsvereiste (het zorgdragen van het bevoegd gezag voor aanbod van geestelijke verzorging, dat zoveel mogelijk aansluit bij de godsdienst of levensovertuiging van de in de instelling verblijvende personen) het bestuur in eerste instantie niet onlogisch lijkt, kan deze vereiste in de praktijk toch onbedoelde neveneffecten met zich mee brengen.

Aangezien het aanbod van moslim-geestelijke verzorgers die Nederlands spreken met uitzondering onvoldoende is, kan dit voor het bevoegd gezag, met het 'beschikbaarheidsvereiste in de hand' aanleiding zijn om zich "minder in te spannen".

... "We hebben gezocht naar een Nederlands sprekende moslim-geestelijke, maar konden niemand vinden",... zou

wel eens een veel gehoord argument kunnen worden.

De eis van landelijke representativiteit die de overheid tot op heden aan de islamitische organisaties stelt, maakt dat dit probleem zich in een vicieuze cirkel voortbeweegt. Géén landelijke representativiteit, géén formatieplaats; géén formatieplaats, géén aanbod van moslim-geestelijke verzorgers.

De SBLI is dan ook verheugd met een regionaal project voor moslim-geestelijke verzorgers van de Stichting Platform Islamitische Organisaties Rijnmond (S.P.I.O.R.) waarin de landelijke niet-haalbare representativiteitseis wordt doorbroken.

Een dergelijk project wil de SBLI i.s.m. het ACB, de Hogeschool Holland (voor de bijscholing van imams, zoals mogelijk wordt door de opleiding HBO-islam aan diezelfde Hogeschool), de islamitische zelforganisaties in Amsterdam en andere direct betrokkenen initiëren.

Zonder terug te willen vallen op oude machtsstructuren die in de praktijk ab-

soluut niet blijken te werken, wil de SBLI een pool van Nederlands sprekende imams in de regio Amsterdam opzetten.

De SBLI is dan ook van mening dat in het voortraject van geestelijke verzorging (bijscholing, taal en structuren) moet worden geïnvesteerd, wil men streven naar gelijke uitgangspunten voor een evenwichtig en structureel aanbod. De zorginstellingen hebben o.i. ook een verantwoordelijkheid in voorwaarden-scheppende richting.

Uiteraard zijn wij te allen tijde bereid onze reactie mondeling toe te lichten. Indien mogelijk zouden wij het zeer op prijs stellen aanwezig te zijn bij de bespreking van dit voorstel in de Commissie danwel de Tweede Kamer.

In de hoop dat bovengenoemde punten voor Uw Commissie waardevol kunnen zijn bij haar besluitvorming, verblijf ik met vriendelijke groet, C. Çörüz, voorzitter

GEMENGDE HUWELIJKEN: PROEFTUINEN VAN EEN GROTE OECUMENE?

Gé Spielman

Sinds enige tijd vindt er in de Nederlandse raad van kerken een discussie plaats over gemengde huwelijken tussen christelijke en moslim partners. Op verzoek van de raad stelde een werkgroep een concept-tekst op voor een brochure over dit onderwerp. In de werkgroep, waarin christenen en moslims zaten: pastores, een imam en een aantal mensen die zelf een andersgelovige partner (christen dan wel moslim) hebben, werd besloten dat de doelgroep van de brochure vooral moest bestaan uit mensen die zelf met een andersgelovige partner in zee (willen) gaan. Dat lijkt een voor de hand liggende keuze; bestudering van een aantal teksten die door kerkelijke instanties uit het buitenland over dit onderwerp waren geproduceerd, leerde echter dat door kerken minstens zo vaak ervoor wordt gekozen, teksten over gemengde huwelijken voornamelijk te schrijven voor pastores en andere in het onderwerp geïnteresseerde kerkleden. In dat geval is het logisch, dat de ervaringen van pastores met gemengde huwelijken het belangrijkste onderwerp vormen.

In de werkgroep van de Nederlandse raad van kerken werd onderkend, dat het belangrijk is als pastores en kerkelijk betrokken buitenstaanders beter zijn toegerust voor het omgaan met gemengde huwelijken tussen christenen en moslims. Maar daarnaast moeten gemengd gehuwden zelf ruim aan het woord komen. Daarbij werd wel de meeste aandacht aan de ervaringen van christelijke partners besteed, omdat de brochure nu eenmaal door kerken wordt geproduceerd. Om recht te doen aan de vragen en verhalen van mensen met een andersgelovige partner werd een aantal van hen geïnterviewd. De teksten van de interviews en verslagen van gesprekken vormen een deel van de brochuretekst.

Wat tijdens de gesprekken onder meer opviel was, dat juist de verschillen in *godsdienst* een centrale plaats innemen in de manier waarop veel gemengd gehuwden hun relatie ervaren. In een samenleving als de Nederlandse, waarin godsdienst voor veel mensen een weinig

centrale plaats inneemt in hun leven een opvallend verschijnsel. Er zijn immers veel andere aspecten die een rol kunnen spelen en spelen in huwelijken tussen christenen en moslims in de Nederlandse context: meestal is er niet alleen sprake van godsdienstverschillen, maar ook van verschillen in etniciteit, cultuur en soms ook van klasse.

Dit beeld, dat verschillen in religie de focus zijn waarop veel van deze andere verschillen in de beleving van gemengd gehuwden zich richt, wordt bevestigd door enkele deskundigen op dit terrein. Een woordvoester van de Nederlandse stichting van vrouwen met een bi-culturele relatie, Lawine (over deze stichting hieronder meer) vertelde me, dat naar hun schatting ongeveer 20% van alle gemengde relaties van Nederlandse vrouwen relaties zijn met moslim partners. De overige relaties zijn bijvoorbeeld met partners uit andere Europese landen of uit Latijns-Amerikaanse of christelijke Afrikaanse gebieden. Deson-

danks is minstens de helft van alle aanvragen voor hulp en advies die worden gedaan bij de staf van Lawine afkomstig van vrouwen met een moslim-partner. Kortom: een verschil in religie veroorzaakt relatief meer vragen en problemen.

De schrijver van een veel geciteerd Frans boek over gemengde huwelijken, Augustin Barbara, zegt: "Het verschil in religie is één van de belangrijkste verschillen, zelfs als beide partners besloten hebben geen van beide religies te prefereren. Toch zijn er, onder druk van de schoonfamilies, van tijd tot tijd revivals van bepaalde gebruiken. Bepaalde grenzen kan men nooit helemaal oversteken." (Barbara, p. 89) Kortom: religieuze verschillen tussen christelijke en moslim partners zijn van groot belang. Ze kunnen het welslagen van de relatie in gevaar brengen.

Bij gesprekken met gemengd gehuwden werden de religieuze verschillen echter niet alleen gezien als een obstakel, een probleem. Sommige gesprekspartners vonden, dat hun geloofsbeleving én de manier waarop ze hun relatie beleefden juist was verscherpt, verdiept, versterkt door de confrontatie met een andersgelovige partner. Een man van christelijke huize, getrouwd met een moslim vrouw zei: "Wij kiezen het beste, het meest verdraagzame uit elke godsdienst: datgene wat voor de ander het meest aanvaardbaar en nodig is. Daar willen we mee leven. Dat willen we onze kinderen meegeven."

Barbara vertelt over een gemengd gehuwd paar, waarvan de zeer bij haar kerk en geloof betrokken katholieke vrouw altijd een aantal dagen met haar evenzeer bewust islamitische man meevast tijdens de ramadan. De islamitische vastenmaand wordt zo voor hun beiden ook een gelegenheid om hun verbondenheid met elkaar te beleven. Ze vertellen hun kinderen over de betekenis van het isla-

mitische vasten en het christelijke vasten. Daardoor zijn ze ook voor andere mensen in hun omgeving die actief bezig zijn met de christelijk-islamitische dialoog een brandpunt. Dat wil niet zeggen dat ze een nieuw soort syncretistische religie ontwikkelen: de vrouw blijft naar de kerk gaan, de man naar de moskee. (Barbara, p.153/4)

Het zou prachtig zijn, als alle huwelijken tussen moslims en christenen leidden tot meer onderling begrip en verdieping van het eigen geloof. Dan zouden gemengd gehuwden allemaal kunnen worden, wat tot nu toe slechts een paar stellen in de praktijk zijn: bruggenbouwers tussen verschillende gemeenschappen en culturen, voorlopers van een écht multiculturele, multireligieuze samenleving. Helaas blijken religieuze verschillen niet zelden een struikelblok te zijn.

Externe barrières voor de dialoog

Wat zijn de barrières voor een onderling geloofsgesprek? Veel gemengd gehuwden noemen de afkeuring van de buitenwereld als een eerste, meer 'extern' probleem.

In dat licht is het misschien interessant een paar reacties van hun eigen religieuze gemeenschappen onder de loep te nemen. Hierbij zijn het heus niet alleen de officiële 'kerk' en 'moskee' waar de negatieve reacties vandaan komen. Maar wat 'kerk' en 'moskee' zeggen reflecteert wel vaak, wat gemengd gehuwden van anderen te horen krijgen.

Voor elke religieuze gemeenschap is een gemengd huwelijk, sociologisch gezien, een bedreiging. De gezinnen die uit zo'n huwelijk voortkomen, zullen waarschijnlijk niet tot de kernleden van 'kerk' of 'moskee' behoren. Met name de kinderen die in zo'n huwelijk geboren worden, komen op zijn best gezien als randleden in aanmerking. En dat terwijl de jongere generatie van levensbelang is

voor het voortbestaan van de eigen godsdienst. Het is dan ook geen wonder, dat in de meeste teksten naar voren komt dat zowel de moskee als de kerk nooit erg enthousiast zijn over gemengde huwelijken. Veel kerkelijke publicaties signaleren, dat de plaatselijke gemeente of parochie zover kan gaan in zijn afkeer van gemengde huwelijken, dat de christelijke partner praktisch buiten de gemeenschap wordt gezet. Een document van de Afrikaanse katholieke bisschoppelijke commissie voor relaties tussen christenen en moslims benadrukt dan ook tegenover plaatselijke kerkelijke reacties van die aard, dat de christelijke partner in een gemengd huwelijk nog steeds een christen is, zij het een christen die onder bijzondere omstandigheden verkeert. (CERAO, fiche II-1). In het katholieke kerkelijk recht stond vanouds de zorg voor de religieuze identiteit van de kinderen uit een gemengd huwelijk voorop. Vroeger was een gemengd huwelijk van een katholiek met een niet-katholiek volgens het kerkelijk wetboek alleen toegestaan als de niet-katholiek erin toestemde dat zijn/haar kinderen een katholieke opvoeding kregen.

Tegenwoordig moet de katholieke partner beloven dat hij/zij zijn/haar uiterste best zal doen, de kinderen een katholieke opvoeding te geven, en de niet-katholieke partner moet van deze belofte van zijn/haar partner op de hoogte zijn. Dat geeft ruimte om ook aan andere aspecten van de relatie aandacht te besteden. Het voornoemde document van de Franse SRI zegt dan ook, dat de katholieke partner de zaak van de religieuze identiteit van de kinderen niet op de spits moet drijven. Als blijkt, dat de stabiliteit van het huwelijk in gevaar komt doordat beide partners steeds ruzieën over de vraag of hun kind christen of een moslim moet zijn, dan is de katholieke partner er niet aan gehouden om koste wat het kost vol te houden (Salama, p.63).

Ook pastores die veel advies geven bij gemengde huwelijken hebben overwegend een "nee-tenzij" houding. Die komt mede voort uit de praktijkervaring, dat gemengde huwelijken kwetsbaarder zijn dan andere huwelijken. Alle pastores die ik hierover sprak zijn ervan overtuigd, dat het echtscheidingspercentage onder gemengd gehuwden vele malen hoger is dan onder andere paren, al blijkt het in feite moeilijk hiervoor onderbouwend cijfermateriaal te vinden: bij huwelijken en echtscheidingen wordt de religie van de huwelijkspartners niet geregistreerd. Pastores benadrukken, dat partners in een gemengd huwelijk niet over één nacht ijs moeten gaan, dat de verschillen wel eens groter kunnen zijn dan ze denken. Een document van het Franse (R.K.) secretariaat voor de relatie met de islam (SRI) zegt, dat pas gaandeweg de relatie duidelijk kan worden, waarin je eigen identiteit verschilt van die van je partner. "Vanwege hun primaire sociale en godsdienstige opvoeding hebben dezelfde woorden vaak niet dezelfde betekenis, of bepaalde gebeurtenissen hetzelfde belang, dezelfde duiding. Hun opvattingen over de man, de vrouw, de liefde, de familie, werk, de samenleving en de opvoeding van kinderen zullen niet altijd dezelfde vorm en dezelfde uitdrukking hebben. Men kan zichzelf niet totaal herscheppen" (Salama, p.66). In Nederland heeft ook Jan Slomp, die veel gemengd gehuwden heeft ontmoet en begeleid, zijn reserveringen over een te snel aangaan van zo'n huwelijk duidelijk uitgesproken (Slomp, p. 51/2).

Ook in de moslim gemeenschap wordt overwegend gereserveerd gereageerd op gemengde huwelijken, zelfs als het een huwelijk betreft van een moslim man en een christelijke vrouw, wat volgens de koran (soera 5:5) en in de islamitische wetgeving wordt toegestaan. Volgens verschillende wetsscholen is deze vorm

van gemengd huwelijk weliswaar toegestaan, maar hoort het bij de categorie "afkeurenswaardige praktijken". Zelfs al behoren kinderen van een moslim vader volgens de islamitische wet automatisch tot de moslim gemeenschap, dan nog is het sterk de vraag volgens de islamitische wetseleerden, of een christelijke moeder hen echt tot moslims zal opvoeden. Zo'n moeder mag immers van haar godsdienst dingen doen die een goede moslim zijn verboden, zoals wijn drinken en varkensvlees eten. Door haar dagelijkse praktijken kan ze haar kinderen een heel verkeerd voorbeeld geven van wat een moslim is en doet. De wetsscholen van Shafi'ie en Ibn Hanbal vinden dan ook, dat christelijke vrouwen in een gemengd huwelijk moet worden verboden aan deze praktijken vast te houden.

Dat de zorg over het 'islamitisch gehalte' van de kinderen uit een gemengd huwelijk geen stoffige theorie is, bewijst het verhaal van de dochter uit een huwelijk van een Tunesische vader en een Franse moeder die in Tunis opgroeide. De Koranleraar vroeg haar op een dag: "Hoe stel je je God voor?" Toen ze geen antwoord kon geven, keek hij haar lang kwaad aan. "Ben je christen? Weet je dat je dan over een draad moet lopen (bij het laatste oordeel, G.S.) en dat je naar de hel gaat, net als je moeder?" (Dejeux, p.157). Net als in veel plaatselijke christelijke gemeenschappen is er ook onder sommige moslimgemeenschappen de neiging, moslims die trouwen met een christen en hun kinderen uit te stoten, buiten te sluiten.

Ook hier waarschuwen leiders die vanuit een meer pastorale houding contact hebben gehad met gemengd gehuwden, de problemen niet te onderschatten. Sjeich Abbas, imam van de grote moskee in Parijs, zegt vanuit zijn betrokkenheid bij gevallen van ontvoering van kinderen door hun Algerijnse vaders tegen de Franse vrouwen die hierover met hem

komen praten: "Als man en vrouw onderling verscheurd worden, beleven de kinderen een drama. Vaak wordt het mislukken van dergelijke huwelijken veroorzaakt door de keus voor een bepaalde manier om de kinderen op te voeden, namelijk door de religieuze opvoeding. Als ik was getrouwd met een katholieke Française, zou ik het leuk vinden om mijn kind Mohammed te noemen. Ik zou hebben begrepen dat mijn vrouw van haar kant zou hopen, dat zijn voornaam Maurice zou zijn. Ik zou hem hebben willen meenemen naar de moskee, mijn vrouw zou hebben gewild dat onze zoon de kerk bezoekt. Daar komen nog bij: de besnijdenis, de catechismus en alle andere rituelen. Wat een meningsverschillen en een machtsstrijd! Daarom heb ik erop gestaan toen ik die moeders (van ontvoerde kinderen, G.S.) ontving, hen mijn mening in alle ernst te geven. Voordat men met een moslim trouwt moet men beter nadenken en al die problemen voorzien. Men moet vooral niet vergeten dat, als de vader een moslim is, het kind dat ook moet zijn" (Barbara, p.53).

Zoals ik hierboven al even liet doorschemeren, blijven de bezwaren en waarschuwingen tegen gemengde huwelijken niet beperkt tot de religieuze gemeenschappen en hun leiders.

Voor veel paren in Nederland zijn die maar het topje van de ijsberg. Ook in de ruimere sociale gemeenschap ervaart men, dat het aangaan van een band met iemand uit een andere etnische groep door je eigen groep als een ernstige bedreiging wordt gezien voor haar stabiliteit en voortbestaan.

Autochtone Nederlanders hebben vaak een onbewuste gradatie in hun hoofd voor de mate waarin 'buitenstaanders' echt buitenstaander zijn. Uit verschillende onderzoeken is gebleken, dat migranten uit moslim landen als maximale buitenstaanders werden ervaren, meer dan

bijvoorbeeld Spanjaarden of Surinamers. Moslims zijn meer 'anders' dan andere buitenlanders; moslims zitten bovendien onderaan op de maatschappelijke ranglijst. Door een huwelijk met een moslim degradeert een Nederlands meisje zich daarom in de ogen van veel omstanders meer dan wanneer ze met een Spanjaard zou trouwen. Overigens is het interessant te zien, dat bij deze goed-, of afkeuring ook nog de sekse van de 'andere' partner een rol speelt in de waardering van het publiek. Als een Nederlandse man met een moslim vrouw trouwt, is dat op de één of andere manier veel minder erg. Kennelijk speelt hier onbewust het idee mee, dat mannen in een relatie de dominante partner zijn: door zijn huwelijk met een moslim vrouw wint de Nederlandse man er een nieuw lid van de (Nederlandse) gemeenschap bij, door haar huwelijk met een moslim man gaat de Nederlandse vrouw voor de gemeenschap verloren.

Deze houding van de Nederlandse omstanders sluit goed aan bij de opvattingen van het islamitisch recht. Daar wordt er immers ook vanuit gegaan dat de religie en cultuur van de man in het gezin dominant zijn. Juist op grond daarvan is het huwelijk van een moslim vrouw met een niet-moslim immers strikt verboden.

Op grond hiervan zou je kunnen verwachten dat de moslim gemeenschap in de migratie blij zou zijn met een huwelijk van één van haar zonen met een Europees meisje. Dat is echter lang niet altijd het geval.

Dergelijke huwelijken kunnen ook als een bedreiging gevoeld worden omdat ze hoe dan ook leiden tot gemengde gezinnen, waarin de eigen cultuur alleen nog sterk verzwakt kan worden voortgezet. Groepen die een minderheid vormen in de samenleving hebben altijd verzet gepleegd tegen gemengde huwelijken, omdat die hun eigenheid ondermijnen. Het is geen wonder, dat de meest afkeurende

teksten tegen gemengde huwelijken in de bijbel juist zijn neergeschreven in de periode na de ballingschap, toen het nog maar helemaal de vraag was of het joodse volk als volk zou overleven (Barbara, p.68).

In de Parijse regio was in de jaren '80 een Algerijnse tovenares actief die zich specialiseerde in bezweringen tegen huwelijken van jonge Algerijnen met Françaises (Déjeux, p. 40).

Ten tijde van de dekolonisatie waren gemengde huwelijken een belangrijk discussiethema in veel moslim landen. Met lede ogen zagen jonge Algerijnse, Tunesische en Marokkaanse vrouwen hoe hun beter opgeleide jongemannen massaal kozen voor een huwelijk met een Française. De Tunesische vrouwenunie ontketende in 1962 zelfs een hele actie tegen gemengde huwelijken, terwijl een Algerijnse vrouwelijke minister in 1970 door haar verzet ertegen een polemiek in Algerijnse kranten veroorzaakte. In Marokko moeten de protesten van de vooraanstaande moslim hervormer Allal al-Fassi tegen gemengde huwelijken genoemd worden (Déjeux, 176-185, vgl. Barbara, p. 52). De argumenten van deze groepen zijn gelijk: we verliezen onze eigenheid als juist de mannen die ons kader vormen, die het land in de toekomst gaan leiden, partners kiezen uit een andere cultuur. Zo zet Frankrijk op slinkse wijze de kolonisatie voort. Dergelijke argumenten spelen misschien onder moslims in Nederland een minder grote rol. Toch zijn er ook hier maar weinig imams te vinden, die bijvoorbeeld aanwezig willen zijn bij de sluiting van een gemengd huwelijk.

Interne barrières voor een dialoog

Het zou een wonder zijn als de reacties van de buitenwereld geen effect zouden hebben op de interne relatie van een gemengd gehuwd paar. Bewust of onbe-

wust kunnen ze zichzelf tegenover hun partner gaan zien als vertegenwoordiger van hun eigen cultuur en religie. De bestaande machtsstrijd tussen culturen en religieuze gemeenschappen wordt dan als het ware geïmporteerd in het gezamenlijke huishouden. Beide partners kunnen bijvoorbeeld stiekem vinden dat hun eigen godsdienst, hun eigen cultuur superieur zijn aan die van de ander. Beiden kunnen daarnaast (en soms zelfs tegelijkertijd) ook nog een cultureel minderwaardigheidscomplex hebben. Zelfs de vraag, wat er gegeten wordt en hoe dat wordt klaargemaakt, kan dan de inzet worden van een prestigestrijd.

Ook in grotere dingen kan gemakkelijk een machtsstrijd ontstaan. Daarbij moet bedacht worden, dat de huwelijkspartner in wiens land het paar zich vestigt, doorgaans in het voordeel is: zijn/haar taal wordt buiten op straat (en vermoedelijk op den duur ook binnenshuis) gesproken, zijn/haar cultuur is oppermachtig aanwezig, zijn/haar familie kan regelmatig op bezoek komen.

Als het paar in Nederland gaat wonen betekent dat dat de moslim partner onder enorme druk kan staan om zich aan te passen. Juist onder dergelijke omstandigheden zal hij (in de meeste gevallen is de moslim partner de man) proberen, een stukje terrein voor zichzelf te houden, bijvoorbeeld door vast te houden aan zijn eigen religieuze gebruiken en de superioriteit van de islam te benadrukken.

Juist dan kan het verschil in godsdienst de inzet worden van een machtsstrijd tussen beide partijen. Maar ook als beiden vastbesloten zijn, dat niet te laten gebeuren kunnen er vele barrières zijn voor een open dialoog. Ook zonder dat je ruzie hebt over verschillen in geloof bestaat er nog niet meteen een open klimaat voor dialoog.

Vooral de reacties van hun intieme familiekring kunnen een grote positieve of

negatieve invloed hebben op het gesprek tussen een christelijke en moslim huwelijkspartner. Als de ouders positief reageren op hun relatie kan dat een enorme steun zijn. Een vrouw vertelde over het eerste contact met haar Marokkaanse schoonvader toen ze in Marokko op bezoek was: "Zijn vader wilde op de eerste avond met mij praten en aangezien hij alleen Arabisch spreekt, vroeg hij iemand om voor tolk te spelen. Ik werd er wat zenuwachtig van. Wat zou ik te horen krijgen? Dat ik toch maar gauw islamitisch moest worden? De vader vroeg mij: 'Is de jood mijn vriend?' Ik was verbaasd, verward; wat moest ik antwoorden? Aarzelend zei ik: 'Ja, ik denk wel dat hij uw vriend is.' De vader knikte. 'Is de christen mijn vriend?' Ik antwoordde als op de eerste vraag.

De vader sprak: 'Er was Mozes. Groot profeet. Maar in wezen toch niks. Er was Jezus, groot profeet. Maar in wezen... Er was Mohammed. Groot profeet...' 'Nu gaan we het krijgen', dacht ik: 'de grootste profeet van allen, enzovoort...' Maar nee: 'Mohammed. Groot profeet. Maar in wezen toch niks.' Toen wees hij naar boven en sprak: 'Mozes, Jezus, Mohammed.... Voor jood, christen en moslim is er maar één God!' De vrouw besluit haar verhaal met: "We hebben geluk gehad met zulke ouders." Ze heeft na tien jaar huwelijk nog steeds een heel goede verstandhouding met haar schoonfamilie en haar eigen familie.

Omgekeerd, als ouders afwijzend reageren veroorzaakt dat veel verdriet en spanning. Vaak reageren de partners in een gemengd huwelijk op de externe druk door zich terug te trekken in hun eigen relatie, een eilandje met zijn tweeën te vormen in een zee vol onbegrip.

Dat brengt met zich mee, dat ze hun relatie vaak idealiseren tegenover de buitenwereld. Hun relatie moet wel lukken, moet wel ideaal zijn, anders bevestigen ze de negatieve stereotypen van de buitenstaanders. Dat kan veel druk op een relatie leggen. Het betekent in elk geval, dat het moeilijk wordt aan elkaar toe te geven, dat er wel degelijk punten van meningsverschil kunnen zijn.

Een vrouw die haar huwelijk met een Marokkaan uiteindelijk zag eindigen in een echtscheiding bracht het zo onder woorden:

"Ik sloot me af voor vrienden. Ik moest bewijzen dat ik alles kon: moeder zijn, een baan hebben, met een buitenlander getrouwd zijn, actief zijn in de buurt, het moest allemaal goed lopen." Deze vrouw constateerde ook, dat het erg moeilijk was er met haar man over te praten toen hun relatie misliep.

Ook gesprekken over verschillen die te maken hebben met je eigen religieuze achtergrond en die van je partner zijn in

zo'n klimaat moeilijk. Vaak worden gesprekken over islam en christendom vermeden. Het zijn identiteitsgevoelige onderwerpen, en het kan bedreigend zijn voor je relatie om ze te nadrukkelijk ter sprake te brengen. Juist omdat de buitenwereld telkens weer terugkomt op die verschillen in godsdienst kunnen ze soms moeilijk ter sprake komen. Als ze al gespreksonderwerp vormen, dan vooral om te benadrukken hoeveel overeenkomsten er zijn tussen de verschillende manieren van geloven.

Als het gesprek over het geloof desondanks toch gaande blijft, ontdekken veel partners als volgende stap, na de 'Entdeckersfreude' van de eerste fase, waarin ze zoveel gemeenschappelijks bleken te hebben, dat het vaak moeilijk is een gemeenschappelijke 'taal' voor een gesprek op een dieper niveau te ontwikkelen.

Sommige dingen die oppervlakkig gesproken punten van overeenstemming leken, blijken dan toch sterk te verschillen: "Zij praatte over ramadan, ik over vasten. Pas veel later begreep ik dat dat helemaal niet hetzelfde was" (Barbara, p. 101). Voorzover vasten nog leeft voor Westerse christenen, wordt hij geassocieerd met de Veertig-dagentijd, de lijdenstijd van Jezus, ascese, je terugtrekken uit de wereld, boetedoening. De ramadan is voor moslims daarentegen een vreugdevolle tijd, waarin je je opnieuw van je identiteit als moslim bewust wordt, waarin je het voorrecht hebt een gebod van God te vervullen en zo te bewijzen dat je een goede gelovige bent. Zo kan één woord twee totaal verschillende betekenissen hebben in twee verschillende godsdiensten.

Afgezien daarvan zijn er ook nog de problemen die überhaupt al ontstaan omdat beide partners vaak niet in dezelfde taal zijn opgevoed.

Vaak spreekt de Nederlandse vrouw geen woord in de taal, waarin haar man

is opgegroeid, terwijl ook een migrant die jaren in Nederland heeft gewoond en op het gehoor goed Nederlands spreekt, grote moeite kan hebben met allerlei subtiele nuances, die juist van enorm belang zijn als het om gevoelsmatige zaken gaat.

Een taal is nooit helemaal uit boeken te leren, je moet de sociale werkelijkheid ervaren waarin hij functioneert. Woorden als 'familie' of 'gezelligheid' kunnen voor een gemiddelde Nederlander iets heel anders betekenen dan voor een gemiddelde Marokkaan. Dat geldt in geringere mate voor iedereen die met een partner van de eigen nationaliteit en de eigen godsdienst trouwt; een Limburgse verstaat onder 'gezelligheid' misschien ook iets anders dan haar Groningse huwelijkspartner. Maar het geldt in sterkere mate als de onderlinge cultuurverschillen groter zijn.

Zelfs het niet-spreken, de stilte kan in verschillende culturen een verschillende betekenis hebben. Een Franse vrouw kijkt met haar Arabische echtgenoot naar de televisie. Ze zien beelden van een Palestijnse aanslag in Israël. Zij roept vanuit haar primaire emotie: "Wat is dat walgelijk!" en ze verwacht dat haar echtgenoot dat zal beamen. Maar hij zegt helemaal niets. Haar conclusie is snel getrokken: "Dus je bent het met hun eens, dat je er niets van zegt."

Het is waar dat de echtgenoot meer dan zijn vrouw begrip heeft voor wat hij ziet als een wanhoopsactie, die bovendien een respons is op een eerdere Israëliëse aanval. Maar hij denkt in feite wel degelijk genuanceerd over de situatie in Israël. Hij is voorstander van een twee-statenoplossing. Het misverstand tussen hen beiden ontstaat, omdat hij opgegroeid is in een cultuur waarin zwijgen een andere functie heeft. "Wie zwijgt, stemt toe", heeft zijn vrouw van jongsa-faan geleerd. In de woestijncultuur waarin haar man is opgegroeid, kon zwijgen

echter ook betekenen: "Ik denk na, ik vind deze situatie zo gecompliceerd dat ik niet meteen een antwoord klaar heb" (Barbara, p.109).

Mogelijkheden voor een dialoog

Er zijn dus barrières genoeg voor een dialoog tussen de partners van een christelijk-islamitisch huwelijk. Daarbij hebben we vanwege de lengte van dit artikel één van de belangrijkste probleemvelden nog maar nauwelijks aangestipt: de problemen en de strijd die kunnen ontstaan wanneer er kinderen komen. Gelukkig is er niet alleen en altijd sprake van barrières, blokkades en gebrek aan begrip. Zoals boven al gezegd: soms ontwikkelen gemengd gehuwden onvermoede talenten om juist wel met elkaar in gesprek te zijn, ook over wezenlijke zaken als het geloof.

Wat zijn dingen waar je op moet letten, wil je zo'n gesprek tot stand brengen? Mensen met praktijkervaring in een gemengde relatie noemen een aantal voorwaarden, die belangrijk kunnen zijn. De eerste is: probeer voor jezelf binnen je relatie een stukje autonomie te claimen. De omgeving, de familie van beide partners vooral, oefent vaak veel druk op hen uit; zowel de christelijke als de moslim-partner moet 'bewijzen' dat hij/zij er nog bijhoort, de eigen groep niet ontrouw is geworden. Die druk kan zich ook vertalen in eisen aan de andere partner: de moslim familie wil graag dat de niet-moslim schoondochter zich in bepaalde opzichten aanpast aan wat men in de familie gewend is, de christelijke familie wil graag dat de niet-christelijke schoon-zoon aan de buitenwereld laat zien dat hij, hoewel een moslim, toch best aangepast is. Echtparen met ervaring zeggen: ga met tact om met deze eisen en verwachtingen van je familie, maar ga er niet helemaal in mee.

Een vrouw vertelde hoe ze voor het eerst

op bezoek was bij haar schoonfamilie in Marokko tijdens de ramadan. Haar schoonzusjes vroegen of ze meedeed met vasten. Nog voor ze antwoord had kunnen geven zei haar man: "Jullie weten toch dat Judith geen moslim is; ze is een christen en daarom hoeft ze niet te vasten." Zelf was ze achteraf heel blij met dat antwoord van haar man: hij had laten zien aan zijn familie dat hij zich ervan bewust was dat zij 'anders' was en dat hij dat respecteerde; hij liet zijn familie ook merken dat hij van hen hetzelfde verwachtte.

Een tweede voorwaarde voor het ontwikkelen van een interne dialoog is de erkenning dat men verschillend is, en het ontwikkelen van respect voor het anders-zijn van de huwelijkspartner. Dat houdt ook in: respect voor zijn/haar cultuur en diepste religieuze drijfveren. "Je kan niet zeggen 'ik houd van je' als je haat wat bij mij hoort", zei een jonge Noordafrikaan bondig.

Een derde voorwaarde voor een authentieke dialoog is het ontwikkelen van een gezamenlijke 'taal'. Hierboven werd al gesignaleerd hoe ingewikkeld de communicatie kan zijn als dezelfde woorden een verschillende belevingswereld met zich meebrengen voor beide huwelijkspartners.

Een Nederlandse vrouw vertelde, dat ze het in het begin van de relatie het moeilijkste vond, te ontdekken dat haar partner niet begreep wanneer ze een grapje maakte en wanneer ze in ernst sprak. Iedere grap moest worden uitgelegd, werd daarmee onderwerp van gesprek. Pas als er gebieden zijn, waarover men niet langer uitvoerig met elkaar dient te praten, begint er een basis voor gesprek te komen.

Het vergt veel grip en inlevingsvermogen van beide partijen om bij een mogelijk misverstand onmiddellijk op zoek te gaan naar de mogelijke oorzaak ervan. Daarvoor moet men in staat zijn, te zeg-

gen: 'je hebt me misschien niet goed begrepen, of ik jou. Kan je nog eens uitleggen waarom je dat zei of deed'. In bijvoorbeeld de bovengeschetste situatie van de Franse vrouw die de reactie van haar man op de Palestijnse terroristische aanval niet begreep, kan het gesprek gemakkelijk stokken als beide partners het bij hun eerste, primaire reactie houden. Pas als ze bij elkaar navragen waarom de ander zo reageert, kunnen ze de verschillen in 'taal' die bij hun onderlinge misverstand een rol spelen, op het spoor komen. Dat vergt nogal wat van beide partners. Ze moeten voldoende fantasie en geduld hebben om de culturele en religieuze achterkant van de woorden en gebaren van hun partner te decoderen. Barbara merkt op, dat het helpt als beiden een hogere opleiding hebben (Barbara, p. 112), maar dat lijkt me niet absoluut nodig. Nodig is wel, dat men zich in de communicatie niet beperkt tot de allereerste emotionele reactie, maar blijft doorvragen en uitleggen. Deze spelregel van communicatie is ook van belang bij een 'gewoon' huwelijk, maar nog in versterkte mate bij een gemengde relatie.

Een vierde voorwaarde gaat over de verschillen in religie. Die zijn voor overtuigde moslims en overtuigde christenen levensgroot aanwezig. Uiteraard is het goed mogelijk dat beide partners in een gemengd huwelijk geen problemen hebben met die religieuze verschillen omdat religie een randverschijnsel is in hun leven. In dat geval kan men over de religieuze verschillen heenstappen. Ook is mogelijk, dat één van beide partners wel een sterke religieuze overtuiging heeft, de andere niet. Soms ontdekt de niet-religieuze partner zoveel goeds in de godsdienstige toewijding van de ander, dat hij/zij meegaat in de godsdienst van zijn/haar partner. Ook in dat geval zullen er diepgaande meningsverschillen kunnen blijven bestaan, maar die gaan

niet meer over het verschil in godsdienst. Vaak ontdekken moslims en christenen die met elkaar getrouwd zijn, dat de verschillen die ze veronderstelden tussen normen en waarden bijvoorbeeld helemaal niet zo groot zijn als ze eerst dachten.

Toch blijkt op den duur, dat ook op dit terrein niet alle verschillen weg te poetsen zijn. Ook hier geldt, dat de beste weg tot een onderling gesprek de erkenning is, dat er verschillen blijven bestaan. Om niet je eigenheid op religieus terrein te verloochenen en toch open te blijven staan voor de anderen is dan de opgaaf. De anglicaanse voorvechter van dialoog Kenneth Cragg raad partners van een christelijk-islamitisch huwelijk een *epoche* aan, een opschorting van het oordeel over het geloof van de ander. Het ligt voor de hand om als gelovige te zeggen: "Ik geloof met hart en ziel dat *dit* over God waar is- en daarom kan *dat* niet waar zijn. De houding van *epoche* brengt met zich mee dat men volstaat met te zeggen: *dit* geloof ik, en te accepteren dat de ander hetzelfde doet. "De uit-sluitende eenvoud (en het gemak) van duidelijk onderscheid wordt opgeschort, niet in tegenspraak met, maar juist uit een positieve trouw aan de eigen overtuiging, in het vertrouwen dat die langer kan wachten, dat die het niet nodig heeft om autoritair te zijn, dat die zich werkelijk de grootmoedigheid kan veroorloven, niet 'alleen zijn broeders eer te bewijzen', maar een intentie heeft voor dat wat hij hoopt te verzoenen." (Cragg, p.17)

Bij zo'n houding is het ideaal van het huwelijk, dus ook het interreligieuze huwelijk, niet meer dat men volledig in elkaar opgaat, maar dat men dagelijks telkens opnieuw besluit, de partner in zijn/haar eigenheid te ontmoeten: "We leven onder hetzelfde dak, maar in twee verschillende landen. Hij heeft zijn domein, ik het mijne. Hij heeft dingen die ik niet kan begrijpen, en hij kan bepaalde

dingen ook niet begrijpen. Op bepaalde momenten vinden we elkaar terug op een gemeenschappelijk terrein, wat geen land is, maar een soort echtelijk niemandsland, een plek waar we onderhandelen over onze huwelijksverdragen, onze vele wederzijdse aanpassingen, onze machtsgrepen en onze ruzies. We proberen dat in alle kalmte te doen; maar zelfs daar, op het terrein van de woorden, heb je verschillende landen. Dat is ons leven. Maar dat weerhoudt ons er niet van, soms op reis te gaan naar het innerlijke land van de ander. Toch zullen we nooit emigreren naar het land van de ander." (Française, 40 jaar, vijftien jaar met een immigrant getrouwd; Barbara, p.322).

Gebruikte literatuur:

-veel interviewfragmenten zijn terug te vinden in de nog ongepubliceerde brochure van de raad van kerken, die hopelijk in 1995 uitkomt.

-Augustin Barbara: *Les couples mixtes*, éd. Bayard 1993

-Commission Épiscopale pour les relations entre chrétiens et musulmans (CERAO): *Pastorale des mariages islamo-chrétiens*, (1990)

-Kenneth Cragg: *A christian-muslim perspective*, in: Michael Hurley: *Beyond tolerance. The challenge of mixed marriage*. Chapman, London 1975

-Jean Déjeux: *Image de l'étrangère. Unions mixtes franco-maghébines*, la boîte à documents 1989

-Andraos Salama: "Les mariages entre chrétiens et musulmans- approches pastorales", in: *Bulletin, pontificium consilium pro dialogo inter religiones*, 1989-XXIV/1, p.59-76

-Jan Slomp: "Huwelijken over de grens van culturen en religie", in: Jan van Lin: *Ontmoeting van moslims en christenen. Grensverleggende verkenningen*, Gooi en Sticht, Hilversum 1990

Een gedreven leider van moslims in India: Asghar Ali Engineer

Karel Steenbrink

Tussen 1200 en 1750 hebben moslims grote delen van India aan zich onderworpen. De machtige Mogoel-vorsten, met sultans als Akbar en Djahangir, de bouwer van de Taj Mahal, regeerden toen over een immens rijk, waarin de moslims wel de macht hadden, maar toch in een minderheid waren. Door grote tolerantie en wijs beleid, maar ook met een krachtig leger, konden zij over de hindoe-meerderheid van dit immense subcontinent hun beleid voeren. Na 1750 is dit rijk ineengestort en overgenomen door de Engelse koloniale regering, die vaak liever met de hindoes dan de moslims samenwerkte. De moslims konden toen alleen nog maar dromen van hun vroegere macht en werden steeds meer naar de onderkant van de maatschappij gedrongen. In 1947 werd dat Engelse koloniale rijk beëindigd en werd het islamitische Pakistan/Bangla Desh, samen goed voor zo'n 160 milj. inwoners, een islamitische staat, later weer opgesplitst in twee aparte staten. Tussen de 850 miljoen inwoners van India zelf, zijn dan nog ong. 12% of zo'n 95 miljoen moslims. Gigantische getallen, grote problemen ook. Terwijl Pakistan en Bangla Desh nog steeds bezig zijn de vormgeving van een moderne islamitische staat te bepalen, moeten de moslims in India hun weg vinden en hun gemeenschap opbouwen als minderheid in een maatschappij die formeel is gebaseerd op scheiding van religie en staat. Daarmee is die situatie van de Indiase moslims zeker vergelijkbaar met die van Nederland! Een ander punt van vergelijking is zeker ook de grote verscheidenheid van moslim groeperingen. Wij beperken ons

hier tot één belangrijke figuur, Asghar Ali Engineer, leider van een studie- en actiecentrum, Institute of Islamic Studies, in de wijk Santacruz-East van Bombay.

Asghar Ali betekent letterlijk "Kleine Ali" en die naam is natuurlijk een verwijzing naar de "Grote Ali", de schoonzoon van de profeet, die trouwde met diens dochter Fatima en zo'n belangrijke rol in de vroege moslimgemeenschap heeft gespeeld, dat velen hem als de eigenlijke rechthebber op de opvolging van Mohammed beschouwen. De Sji'ieten eren ook zijn nakomelingen als de eigenlijke dragers van de islamitische traditie. Binnen die Sji'ieten vormen de Dawoodi Bohra's, waartoe Asghar Ali behoort, weer een apart groep, onder meer gekenmerkt door een soort hiërarchie van priesters. Asghar Ali werd geboren op 10 maart 1940 als kind van zo'n Bohra-priester, hij schreef een degelijk wetenschappelijk verantwoord boek over deze gemeenschap en was voor enige jaren ook algemeen secretaris van het algemeen bestuur van deze gemeenschap.

Maar Asghar Ali is geen sektarische, eerder een oecumenische moslim. Zijn naam Engineer dankt hij wel aan een voltooide ingenieurs opleiding (civiele techniek), maar hij werd toch al snel na zijn afstuderen voor de volledige tijd betrokken bij allerlei bestuurszaken voor organisaties van mensenrechten en interreligieuze samenwerking in India. Dit werk doet hij enerzijds op hoog wetenschappelijk niveau, zodat hij vaak door buitenlandse universiteiten wordt uitgenodigd als gasthoogleraar. Daarvoor kreeg hij in 1993 een eredoctoraat in de letteren van de Calcutta University, verleend voor zijn activiteiten ten gunste van "Communal Harmony and Inter-religious Understanding" (Harmonie tussen de Gemeenschappen en Interreligieuze Begrip). Anderzijds is hij een praktische man van actie aan de basis. Temidden van de vele onlusten, die India de laatste jaren hebben geteisterd en die vaak samenhangen met religieuze geschillen, wist hij comités van verzoening op te richten, die ook geld en goederen inzamelden om onder de slachtoffers te verdelen.

Via een drie boeken van Asghar Ali willen wij hier aandacht vragen voor de wijze waarop moslims in India de problemen van hun pluriforme maatschappij aanpakken. Dat is allereerst de wijze waarop een islamitische staat wordt afgevoerd, maar waarop wel wordt toegevoerd naar een islamitische gemeenschap. Daarna volgen dan de bespreking van hun standpunten in de twee meest geruchtmakende kwesties van de laatste jaren: de alimentatie toegekend aan Shah Bano tussen 1981 en 1986, gevolgd door de conflicten rond de Babri-moskee in Ayodhya, die eindigde in de brute afbraak van deze bijna 500 jaar oude moskee op "Zwarte Zondag", 6 december 1992.

Geen richtlijnen voor een islamitische staat, wèl voor de inrichting van de gemeenschap volgens richtlijnen van de islam

In 1980 publiceerde Asghar Ali Engineer zijn boek met de titel *The Islamic State*. Op het eerste gezicht lijkt het een historisch werk, waarin de oorsprong van de islamitische staat wordt besproken in het leven van de profeet Mohammed, waarna dan de kalifaten van Medina (632-660), Damascus (660-750) en Bagdad (750-1258) worden besproken. Voor de latere periode worden niet zozeer de grote rijken, als de politieke theorieën genoemd. Bij de bronnen komen we namen tegen van Marx en Engels, de oriëntalisten W. Montgomery Watt, Maxime Rodinson en W.C. Smith, moslems uit de 20e eeuw als Moh. Rasjid Rida en Joesoef Qardawi, maar ook belangrijke theoretici uit de klassieke islamleer als Al-Mawardi en Ibn Chaldoun. Uiteindelijk schrijft Engineer toch geen historisch werk, maar gaat het hem vooral om de moderne tijd.

"Er is geen vast en blijvend idee van een islamitische staat en zeker geen goddelijke verordening, die onveranderlijk zou moeten worden onderhouden. De koran geeft ons een beeld van een gemeenschap maar niet van een staat. De theorie van de islamitische staat was steeds in verandering en aanpassing aan de concrete situaties en had niets van een a priori concept. De profeet volgde een pragmatisch beleid naar aanleiding van concrete situaties, vaak ondersteund door goddelijke openbaringen, maar soms ook weer niet. In alle opzichten stak de profeet met kop en schouder boven zijn metgezellen uit. Hij was niet alleen een wetgever, maar ook een scherp beoordeelaar van gebeurtenissen en personen. Zijn beleid was om verschillende groepen en stammen onder de Arabieren tot overeenstemming te brengen en dit werd met

succes bekroond. De stadsbewoners, de boeren en de nomaden, deze groepen wist hij tot een eenheid te brengen en dat was bepaald geen geringe prestatie. Als een groot hervormer moest hij de geëigende politiek van geven en nemen toepassen. Hij gaf meer dan hij nam, maar op zijn tijd nam hij ook.”

“Geïnspireerd door zijn godsdienstige visioenen en binnen de mogelijkheden van zijn situatie, probeerde de profeet een rechtvaardige gemeenschap in te richten. Terecht merkt W.C. Smith op in zijn boek *Islam in Modern History*. ‘Het islamitische experiment was de meest serieuze en ernstig volgehouden poging om gerechtigheid onder mensen te verwezenlijken; tot aan de opkomst van het Marxisme was het ook de meest grootschalige en ambitieuze.’ Maar binnen enkele tientallen jaren na de dood van de profeet, hebben de gebeurtenissen deze fantastische poging afgebroken. Het visioen moest wijken voor de tijdelijke belangen. Al spoedig moest een man als Aboe Zarr al-Ghifari protest aantekenen en daarom vervolging doorstaan. Hij herinnerde de opvolgers van de profeet aan het sociale visioen van de profeet. Iemand als Hoesein moest het met de martelaarsdood bekopen dat hij de islamitische gemeenschap had willen herinneren aan de zending van de profeet. Maar de logica van de geschiedenis is zo gelopen, dat zelfs het martelaarschap van Hoesein, ook al wordt er over hem gerouwd tot op vandaag, de kracht van deze zending niet heeft kunnen herstellen. De opvolgers van de profeet gingen uiteindelijk de weg op van een monarchie en de Islamitische gemeenschap nam feodale vormen aan. De Islam kwam uit de Arabische woestijnen als een godsdienstig visioen en een politieke, revolutionaire beweging, ook met een nieuw concept voor een staat in die wereld, die door de monarchie werd gedomineerd. Maar binnen dertig jaar was

deze beweging verzand in feodalisme.”

“In de 19e eeuw bracht de confrontatie met het westen een groot minderwaardigheidscomplex over de moslims omdat zij politiek werden onderworpen en hun onafhankelijkheid verloren, die zij tot dan toe nog steeds hadden kunnen bewaren. Politiek werden zij dus ondergeschikt gemaakt en technologisch kwamen zij in een afhankelijk positie. Als uitweg gingen zij toen hun roem zoeken in het verre verleden. Dit ging de kant uit van een apologetica, waardoor zij het contact met de feiten van het huidige leven verloren. Enkele intellectuelen probeerden wel een echte synthese, maar voelden zich geïsoleerd, in verhouding met de grote onontwikkelde massa om hen heen. Na twee wereldoorlogen kregen de moslims dan wel weer politieke vrijheid, maar zij konden zich nog niet bevrijden van de economische kluisters van het imperialisme. Als zo veel andere landen van de derde wereld, produceerden zij vooral grondstoffen en konden zij zich nog niet vrij maken van de tijd van het feodalisme. In zulke omstandigheden konden zij hun economische basis ook niet omvormen en de kleine veranderingen die plaats vonden, waren slechts oppervlakkig en zonder diepe wortels in de maatschappij. Modernisering was dan ook niet veel meer dan een aanpassing aan de wat lossere westerse levensstijl door de rijkere bovenlaag, terwijl de massa van de bevolking achterlijk en arm bleef vanwege de zeer beperkte industrialisatie.”

“In de jaren '70 kwam de olie-crisis, die in Iran grote sociale spanningen teweeg bracht. De nieuwe rijkdom vernietigde het traditionele economische patroon van het platteland, maar bracht juist ook grote armoede en onzekerheid bij groepen, die tot nu toe nog rustig hun traditionele zekerheid hadden. De materiële welvaart kwam in de handen van een kleine groep, die pronkte met een wes-

terse welvaart, die oppervlakkig werd nageëapt. Daardoor werden de armen vanzelf in de richting van de oude orthodoxe leiders gedrongen. Armoede, achterlijkheid en orthodoxie in het ene kamp, oppervlakkige moderniteit en protserige welvaart aan de andere kant, dat werd het beeld van een aantal islamitische landen.”

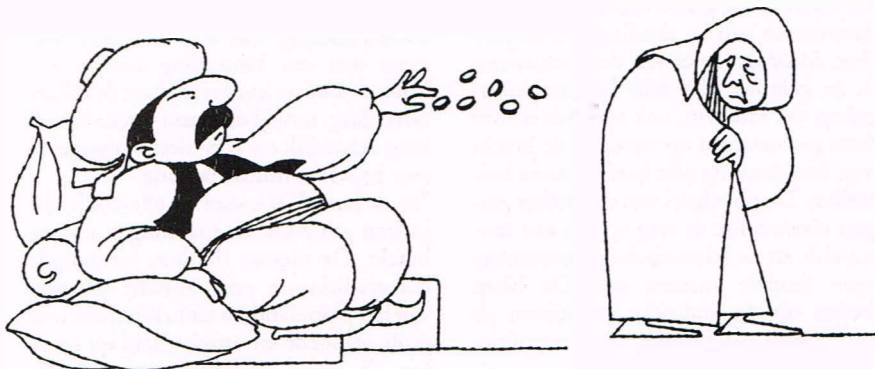
“Op een paar uitzonderingen na is de islam, als alle religies of ideologische systemen, misbruikt voor eigen doeleinden door heersers, die macht en invloed zochten. De onderwerping aan God, wat de kern is van de Islam, kan niet garanderen, dat macht ook alleen gebruikt wordt voor de verwezenlijking van hoge idealen. Als communisten of atheïsten geen hogere autoriteit willen erkennen, gedragen zij zich nog niet automatisch op een amorele manier, integendeel. Er is immers geen enkele garantie, dat zij die beweren, dat zij een hoger religieus gezag erkennen ook de morele overwe-

gingen in feite hoger achten dan hun eigen belang” (p. 199-202).

Asgar Ali heeft zich door zulke uitspraken bekend gemaakt als een soort “islamitische bevrijdings-theoloog”, die wel degelijk aan politieke analyse wil doen, die de relatie tussen religie en politiek erkent, maar ook heel goed weet, hoe die relatie kan corrumperen. Daarom pleit hij voor een zekere afstand tussen de twee gebieden.

De zaak van de Shan Bano alimentatie

Na het ineenstorten van het grote Mo-goel-rijk van India en de onstuitbare opkomst van het Engelse koloniale bewind, kwam de ontwikkeling van het islamitische recht in handen van niet-moslims. Het werd een zaak van ‘buitenstaanders’, die soms met goede bedoelingen, soms ook vooral uit eigenbelang, de islamitische gemeenschap gingen

manipuleren. Zo werd in 1843 de slavernij ook voor Indiase moslims afgeschaft met alle juridische gevolgen in het personenrecht die dit voor kinderen van ex-slaven met zich bracht. In 1850 werden de belangrijkste effecten van geloofsafval (of zouden anderen zeggen: 'geloofsovergang van moslims tot een ander geloof') verminderd, doordat een niet-meer-moslim toch zou kunnen blijven erven van moslims. De Britse koloniale regering erkende wel in principe het islamitische recht voor personele zaken, bevestigde dat zelf in 1937 nog eens tegen de veelheid van het plaatselijke gewoonterecht in, maar een aantal zaken werden ook van buitenaf veranderd. De autonome ontwikkeling van de islamitische gemeenschap was verstoord.

Die verstoring werd nog beklemmender toen in 1947 het oude Britse imperium werd opgedeeld in een zg. neutraal India en een islamitisch Pakistan. De ong. 12% moslims van het officieel seculiere India, werden maar zelden door een regering ondersteund, wat met zich bracht dat eigenlijk vooral de fundamentalistische groeperingen steun konden krijgen bij de plattelandsbevolking en het proletariaat van de grote stad, waarop ook de politici vooral in die groep stemmen zochten. Een en ander is duidelijk uit de beschamende Shah Bano-affaire.

Mohd. Ahmad Khan een succesvolle en welgestelde advocaat in Centraal-India raakte in 1975 in conflict met zijn toen ongeveer 60-jarige echtgenote, die hem drie zonen en twee dochters had geschonken sinds hun in 1932 gesloten huwelijk. Zijn vrouw, Shah Bano, verbleef enige tijd bij vrienden en kreeg in die tijd een bescheiden inkomen van haar echtgenoot. Deze sprak in april 1978 de verstoting uit, nadat zijn echtgenote om een behoorlijker uitkering had gevraagd. Ahmad Khan weigerde ook een verdere alimentatie te betalen, omdat de meeste islamitische juristen

een alimentatie niet verplicht achten. In een volgende rechtzaak besliste de Indiase rechter in 1981, dat Ahmad Khan wél alimentatie zou moeten betalen. Als argumenten werd onder meer opgevoerd, dat koran 2;241 zegt: *Gescheiden vrouwen hebben in redelijkheid recht op levensonderhoud. Het is een verplichting voor de godvrezenden.* De meeste moslemjuristen beperken dit recht op alimentatie tot een periode van drie maanden (of eerste menstruatie na zwangerschap), volgend op de verstoting. In dit geval gaf de Indiase rechtbank dus een eigen interpretatie van de koran, overigens met inachtneming van een aantal islamitische auteurs, die het hier ook mee eens waren.

In de argumentatie nam de rechtbank nog enkele pijnlijke motieven mee. Er werd zonder meer gesteld, dat "het jammer is, dat artikel 44 van de Grondwet van India nog niet echt is doorgewerkt. Daarin immers wordt gesteld, dat de staat zal proberen om voor alle inwoners van India een uniform familie- en erfrecht op te stellen". Een zeker Dr. Tahire Mahmood werd ook geciteerd, die die moslim-gemeenschap opriep om een "einde te maken aan het stoppen van al hun energie in theologische en politieke argumenten om toch een uitzonderingspositie in de staat te hebben. Moslims moeten eerder beginnen hun eigen wetten te onderzoeken en die te zuiveren van verouderde en anachronistische interpretaties en zo het personenrecht van heel India verrijken."

Deze 'inmenging' van een civiele rechter in een religieuze islamitische zaak, riep heftige reacties op. Tussen 1981 en 1985 werd er vrijwel maandelijks in de grote steden van India gedemonstreerd door moslims tegen deze beslissing om algemeen burgerlijk recht van India op moslims toe te passen. Uiteindelijk werd in een monster-verbond van conservatieve hindoes en idem moslims in 1986 door

het parlement een wet aangenomen, die alimentatie ten gunste van gescheiden moslim-vrouwen niet verplicht stelt. Heel cynisch heet deze wet "The Muslim Women Protection of Rights on Divorce Bill".

Bij de felle en emotionele debatten over deze zaak, ging het vaak meer om de algemene principes van het eigen gezag van de moslim-gemeenschap, de algemene frustraties van de moslim-minderheid, die 'gedwongen moet integreren', dan om de zaak zelf. Engineer en zijn instituut hebben bij deze onlusten, waarbij vele doden en gewonden vielen en wijken in brand gingen, allereerst geprobeerd de nood te lenigen en plaatselijke verzoeningscommissies op te richten. Engineer heeft in dit geheel steeds geprobeerd, het werkelijke probleem te zien in de eigen wijze waarop de moslim-gemeenschap zijn eigen normenstelsel zou moeten blijven ontwikkelen. Hij bracht daarom een groot dossier samen, waarin een aantal moslims én hindoes de zaak in breder perspectief bekijken. Hij ziet een groot gevaar in het te gemakkelijke beroep op de *sjarie'a*.

"Het idee van *sjarie'a* komen we in de islam vóór de vijfde (islamitische) eeuw nog niet tegen. Het woord komt dan ook nog nauwelijks voor. Geen van de belangrijke theologen en juristen van de eerste eeuwen en van de klassieke periode gebruikt het. In de geloofs-samenvatting van de tweede eeuw, de *Fikh-akbar*, en evenmin in de *Wasijah*, toegeschreven aan Aboe Hanifa kunnen we het vinden. Ook bij de Moe'tazilieten, theologen uit de 3e eeuw, komt het niet voor. Het is niet te vinden bij Al-Asj'ari en evenmin bij de grote Hanbaliet, Ibn Battah. [...] Het idee van een *sjarie'a* als een onbuigzaam en verward geheel van wetten, die op een strikte wettelijke en morele manier bindend zijn, is veel later ontstaan, eigenlijk pas in de zevende eeuw van de

islam, toen zijn groei was gestopt." (Shah Bano, p. 3)

"Bij deze zaak hebben fundamentalisten aan beide zijden helaas op een succesvolle manier de emoties van de massa's weten uit te buiten door voor een handhaving van de status quo te pleiten. De werkelijke noden van mensen werden daardoor naar de achtergrond gedreven. Dat is immers wat de belanghebbenden bij handhaving van de status quo ook willen. De overheersende klasse kan zo de aandacht weghouden van de werkelijke ellende van het volk en hun onopgeloste problemen."

"De secularisten zijn ook niet in staat geweest om in deze hele affaire een creatieve en constructieve rol te spelen. Zij vroegen ofwel een burgerlijk wetboek, dat de gevoeligheden van de minderheden helemaal niet zou ontzien, ofwel zij hebben niet effectief genoeg actie gevoerd ten gunste van de gerechtigheid voor moslim vrouwen zonder al te duidelijk de vooroordelen van hun eigen achtergrond te laten meeklinken.."

Zwarte Zondag: de afbraak van de Babri moskee van Ayodhya op 6 december 1992

Tijdens de onlusten naar aanleiding van de Shah Bano-zaak, kwam een nieuwe affaire alweer de islamitische gemeenschap van India bedreigen. De stad Ayodhya is al eeuwenlang bekend als de geboorteplaats van Rama, de incarnatie van de god Visjnoe. Daarom zijn ook in andere landen, waar een grote verering is geweest voor Rama, steden naar zijn geboorteplaats genoemd. Een noordelijke voorstad van Bangkok heet ook zo en de Indonesische stad Yogyakarta is volgens sommige kenners een ontwikkeling van Ayodhya-karta: de stad van Rama. Binnen het huidige Ayodhya, zo'n 500 kilometer ten zuidoosten van Delhi, is al lang strijd over de juiste geboorteplaats

van de geliefde Rama. Sinds het midden van de 19e eeuw al zijn er geruchten en stevige overtuigingen, dat een door Mogoelvorst Sultan Zahir ad-Din Muhammad Baber (1482-1530) gebouwde moskee in feite een vervanging was van een hindoe-tempel op de geboorteplaats van Rama. Historisch gezien lijkt dit moeilijk te bewijzen: in de annalen van de Mogoelvorsten is hiervan niets te vinden en het Rama-epos van Tulsidas, geschreven rond 1600, spreekt er evenmin over. Voor iedereen die de massaliteit van de belangrijke bedevaartplaatsen van India kent, is dat wel heel erg verwonderlijk. Zulke wetenschappelijke argumenten werken evenwel niet zo best in een politieke sfeer van verdachtmakingen, intimidaties en verscherping van tegenstellingen.

In het kielzog van de Shah Bano affaire, kwam ook de Babri moskee weer in de aandacht, na er al bijna een eeuw niet echt uit geweest te zijn: al in 1858 was er een rechtszaak, waarin moskeebeheerders om bescherming verzochten tegen hindoes, die binnen in de moskee een klein altaar voor hun eredienst hadden gebouwd. Na een aantal nieuwe demonstraties in 1986, kwam er een grote golf van acties in 1989. Deze werden georganiseerd door de fundamentalistische hindoe-partij, BJP. De BJP maakte van de vernietiging van de Babri moskee een grote zaak en kwam daardoor van 2 op 80 zetels in het nationale parlement. De verkiezingen en demonstraties, gedomineerd door deze zaak kostten tienduizenden mensenlevens. Alleen in Bhagalpur, een grote stad, niet ver van Ayodhya, vielen bijna 1000 slachtoffers in oktober en november 1989.

De verkiezingen van 1991 hadden alweer de Babri-moskee tot inzet en de zaak liep uit op een hoogtepunt in 1992. Engineer heeft een uitvoerige documentatie gegeven van de vele rechtszaken, de wisselende belissingen in het parlement

en uiteindelijk een soort pelgrimstocht, een nationale zoenoffer, dat gebracht werd, toen honderdduizenden in december 1992 optrokken, met klein gereedschap, om de moskee tot op de laatste steen in enkele dagen af te breken en er een klein en voorlopig hindoe-heiligdom te bouwen.

Sindsdien zit India met een gigantische kater: de seculiere staat is mislukt, maar het hartstochtelijk religieus elan van hindoes en moslims heeft ook alleen maar een spiraal van geweld, verbittering en vernietiging opgeleverd. De christelijke schrijver Jyoti Sahi schreef: "Dit is geen tijd om te verketteren en anderen tot demonen van onverdraagzaamheid uit te roepen en onszelf op de borst te kloppen in de zin van: Wij zijn beter dan zij. Dan hoeven wij alleen maar aan de pogroms van de christenen tegen de joden te denken. Wat er de laatste maanden is gebeurd, is immers niet anders. Maar ik heb mij nooit gezien als lid van een minderheid. Ik voel mijzelf deel van de grote hindoe-traditie van India. Dit is de donkere zijde van het hindoeïsme, een gezicht dat ik diep in mijzelf ook tegenkom. Misschien wel het gezicht van Kali, Shiva's echtgenote. Het duivelse ontstaat uit een misbruik van het symbolische systeem. Maar deze vrucht van het kwaad is gegroeid uit dezelfde grond als de goede vruchten. Het lelijke en misvormde is niet zomaar een ontkenning van het schone en gave."

Naar aanleiding van deze ontwikkeling riep Engineer op tot een diepe bezinning op de rol van politiek ten opzichte van religie: "Religie speelt een begeleidende en geen leidende rol bij dit geweld tussen de gemeenschappen. Ook al is er al heel lang een vijandschap tussen leden van twee gemeenschappen, zij staan elkaar pas naar het leven als een politieke partij of groep er toe besluit om van deze gevoelens van vijandschap te profiteren ten gunste van politieke doelstellingen. De

echte oorzaak is politiek. Een dieper onderzoek naar al deze onlusten tussen de gemeenschappen zal dit zeker bevestigen. In een onderontwikkelde, maar religieus zeer gevoelige maatschappij als India kunnen zelfs seculiere partijen geen weerstand bieden aan de verleiding om kaste en religie te misbruiken voor hun eigen politieke doelstellingen. De regerende partij speelt dit spel heel cynisch. De hele verkiezings-strategie wordt wiskundig uitgerekend. In het politieke scenario worden dan de stemmen van de hogere hindoe kasten geteld en wordt in het geheim het eigen gevoel van de hindoe gemeenschap aangewakkerd" (Communal Riots, p. 316).

Asghar Ali, "Kleine Ali", ziet eruit als een vermoeide en verwarde, soms zelfs wat wanhopige, maar steeds toch energieke strijder voor vrede tussen godsdienstige groeperingen. Hij heeft het vaak al moeilijk genoeg binnen de moslims van India, die onderling eigenlijk verdeeld zijn, zoals de andere Indiërs, door een soort van

eigen kastenstelsel. *Salaam*, vrede (vergelijk het Hebreeuwse *sjaloom*) op een eerlijke manier, niet door onderdrukking, maar door democratische opbouw en ontwikkeling, blijft zijn grote ideaal, waarin hij het belangrijkste van de *islam* (onderwerping aan God) verwezenlijkt wil zien. Hierin heeft hij ook voor de moslims buiten India en alle mensen een belangrijke boodschap.

Literatuur. Asghar Ali Engineer, *The Islamic State*, Delhi, Vikas; IDEM, *Communal Riots in Post-Independence India*, Hyderabad, Sangam Books, 1984, 2e druk uit 1991; IDEM, *The Shah Bano Controversy*, Bombay, Sangam Books, 1987; IDEM, *Babri-Masjid Ramjanambhoomi Controversy*, Delhi, Ajanta Publications, 1990; Jan Slomp, "Ook claims op heilige grond verjaren", BEGRIP no. 103, April 1991, 17-19.

Een keuringsdienst voor halal-vlees

De Joden in Nederland kunnen al lange tijd gebruik maken van een speciale dienst, die het hele proces van ritueel slachten, vervoer en nadere bewerking controleert en daarvoor een keurmerk ORT: Onder Rabbiniaal Toezicht, voor verleend. In tal van Europese landen is er nog steeds twijfel over de juistheid van het opschrift boven veel islamitische slagerijen, dat er *halal*-vlees wordt geleverd. Een Engels islamitisch tijdschrift meldde kort geleden, dat zelfs 80% van de islamitische slagerijen aldaar niet geheel volgens de regels zouden werken. De gemakkelijkste houding is wel: als er maar geen varkensvlees bij zit, dan is rundvlees, kippevlees en dat van schapen en geiten sowieso goed. Verschillende islamitische instanties hebben al geprobeerd om een betere regeling in te voeren. Op 5 juni verklaarde Abdul Qayyūn van het Moslim Informatie Centrum in Den Haag dat hij binnen enkele maanden wil komen met een voorstel voor een Nederlandse keuringsdienst voor het certificaat "*halal* geslacht en toebereid".

Molukse Moslims

Op 10 Juni werd er in Leiden een studiedag gehouden over "Groepsvorming en Integratie van Molukkers in Nederland, 1951-1994". Antje van der Hoek sprak daar over *Religie en Groepsvorming*. Zij benadrukte dat aan de complexiteit van de sociale, etnische en religieuze samenstelling van de groep van 12.500 ex-KNIL-militairen door de Nederlandse overheid aanvankelijk geen aandacht werd besteed. Deze mensen werden als een grote, gelijke groep beschouwd. Deze aanvankelijke willekeur, die geen recht deed aan de verbanden in het land van oorsprong, is later enigszins gecorrigeerd. 71 islamitische gezinnen kwamen

zo bijeen in het Friese Gaasterland in het kamp Wyldemerck en vormden daar een eigen islamitische *kampong*, zoals ook op Ambon en omgeving de dorpen naar godsdienst werden onderscheiden. Vanuit deze Friese "kampong" is uiteindelijk de stichting begonnen van de twee mooie moskeeën in Waalwijk en Ridderkerk.

Je in het leven praten: Serajevo

In de Arabische letterkunde is de cyclus verhalen van 1001 Nacht bekend als de serie verhalen waarin de schone Sjeherazade aan het einde van een nacht de dreiging van een terechtstelling wist uit te stellen door haar sultan een verhaal te vertellen en nog meer verhalen te beloven. Naar aanleiding van deze cyclus is er in Serajevo een Stichting Sjeherazade opgericht (met een afdeling in Amsterdam), die via verhalen de levens (energie) van de gemengde bevolking van Serajevo weer nieuw leven wil inblazen.

Turkse oorlogsmuziek als folklore

De Turkse legermuziek was vooral rond 1800 zeer populair bij grote componisten als Beethoven en Mozart. Ludwig Van Beethoven heeft de muziek vaak verwerkt in zijn viool-sonates en in de fragmenten van de onvoltooide opera *Die Ruinen von Athen*. Van Mozart is er de bekende "Turkse Mars", het derde deel van de Sonate in A. Met de neergang van het Ottomaanse Rijk in de 19e eeuw werd ook het beroemde muziek-gezelschap de Mehter-groep ontbonden. In 1953 werd dit weer opgericht, niet om bij de veldslagen begeleiding te geven, maar voor vreedzame optredens. Op uitnodiging van de Turks Islamitische Culturele Federatie trad het gezelschap in mei in Rotterdam op.

Acties tegen Algerijnse fundamentalisten in Frankrijk

Begin augustus heeft de GIA (Gewapende Islamitische Groep) in Algiers vijf Fransen gedood bij een aanslag in een diplomatenwijk. De Franse minister van Binnenlandse Zaken Pasqua reageerde met tegenmaatregelen in Frankrijk: duizenden mensen werden bij nachtelijke controles in Parijs onderzocht, in een voorstadsje van Parijs, Folembay, werden 22 Algerijnen geïnterneerd op verdenking van "steun aan fundamentalistisch terrorisme", een imam werd gearresteerd omdat in zijn auto "verdachte lectuur" was gevonden, vijf tijdschriften, twee Franstalige en drie Arabisch-talige, werden verboden. Eind Augustus werden de 'fundamentalisten' door Pasqua uitgewezen naar Burkina Faso. De zoveelste escalatie in het conflict rond het FIS, dat ook al grote spanningen tussen Algerije en Marokko teweegbracht.

De rector van de prachtige grote Moskee van Parijs, Imam Dalil Boubakeur, is een andere weg ingeslagen dan Pasqua: hij riep de grootste islamitische beweging van Algerije, het FIS (Front Islamique de Salut) op tot matiging en dialoog. De hetze tegen islamitisch fundamentalisme kreeg in Frankrijk nog nieuw voedsel door een triest incident in Roubaix, begin juli. Drie islamitische 'gebedsgenezers' of kwakzalvers hebben een 19-jarige vrouw, die aan epilepsie leed, geprobeerd te bezwieren. Om de 'kwade-geest-inhaar' te verdrijven werd zij gedwongen 4,5 liter zout water te drinken. Aan de gevolgen van die gewelddadige 'genezing' is zij korte tijd later bezweken.

Islamitische bijeenkomsten in Limburg en Londen

In de Europese vakantiemaanden hebben ook verschillende islamitische bewegingen conferenties belegd. De Naqshibandi-soefi's, die de Turks-Cypriotische

Sjeik Muhammad Nazim Adil al Qubrusi in Londen als hun leider volgen, huurden voor de laatste week van juli een vakantie-boerderij in Epen, Zuid-Limburg. Een 80 leden van deze mystieke beweging, vooral uit Nederland en Duitsland kwamen bijeen voor uitwisseling van ervaringen, sport en spel en natuurlijk intensieve meditatieve sessies. Sjeik Nazim benadrukt, dat de moslims in Europa zich aan hun omgeving moeten aanpassen en niet isoleren. Deze tak van de grote Naqshibandi-beweging kent dan ook een groot aantal moslims van Europese origine, naast Pakistani, Turken en Molukse moslims.

Meer politiek engagement was er bij een *International Moslem Khilafah Conference* in Londen, ook begin augustus. Maar liefst zeventuizend moslims hebben daar veel kritiek geuit op de huidige "tirannen" in het Midden-Oosten en gepleit voor het heroprichten van een islamitisch kalifaat (het laatste kalifaat, dat van de Turks-Ottomaanse kalief is in 1924 opgeheven).

Nieuwe lerarenopleiding islamstudies

De Minister van onderwijs heeft in juni toestemming gegeven voor de oprichting van een HBO-opleiding islamstudies aan de Hogeschool Holland te Diemen. Er zijn plannen om daar vanaf het studiejaar 1995-1996 een opleiding tot leraar islam bij het voortgezet onderwijs te gaan starten. Voorzitter van de voorbereidingscommissie is de directeur van SPIOR-Rotterdam, dhr. Ibrahim Spalburg. Inlichtingen: Theologische Academie/Centrum voor Islamstudies, Hogeschool Holland, Wildenborch 6, 1112 XB Diemen.

Filosoof Lolle Nauta over de nieuwe vreemdeling

31 mei hield Prof. Lolle Nauta zijn slot-oratie aan de Universiteit van Groningen. Thema van zijn college was de

vreemdeling. In de filosofische traditie ging hij eerst na hoe de vreemdeling, de exotische buitenlander in de filosofie van vroeger eeuwen is behandeld. Toen werden ze beschouwd als het tegendeel van de Europeaan, omdat ze minder kleding aan hadden en geen christen waren. "Die vreemdeling-oude-stijl bestaat niet meer. Zijn opvolger is iemand die nog geen volwaardige burger is, nog geen (Nederlands) paspoort heeft, geen stemrecht en geen recht op AOW. Hij verschilt van de vreemdeling van vroeger, doordat hij niet meer als iemand van buiten is te herkennen. Maar tegelijk wordt hij vreemd gemaakt... Mijn hoofdstelling is dat er geen verschil bestaat tussen de vreemdeling en de witte buurman. Daarmee laat ik zien dat het concept niet deugt en dat is verdomd principieel want die Marokkaan en die andere buurman van de gereformeerde denominatie artikel 31 zijn allebei even vreemd. Ze hebben verschillende levens-

stijlen, dat is alles... Ik lever dus kritiek op de neiging in Amerika en in Nederland, om racisme tegen te gaan door te erkennen dat andere culturen inderdaad vreemd zijn... Die impliceert dat er geen universele waarden zijn."

Prins Charles als verdediger van alle religies

Op 29 juni zond de Britse TV een lange documentaire uit over kroonprins Charles. Daar maakte de bekritiseerde kandidaat voor de Engelse troon duidelijk, dat hij niet gelukkig is met de speciale positie van de vorst als hoofd van de Anglicaanse Kerk. "Ik zou veel liever verdediger van geloof zijn, van alle geloven, verdediger van het goddelijke in het bestaan," aldus de uitleg die Charles gaf van de titel *Defender of the Faith*, die de Britse koningen sinds 1521 voeren.

Salman Rushdie en Taslima Nasrin

Op 16 mei kreeg Salman Rusdhie alsnog

in Wenen de Oostenrijkse Staatsprijs voor Europese literatuur uitgereikt, die hem in 1992 al was toegekend. Om veiligheidsredenen had men twee jaar lang gewacht met de overhandiging. De westerse politieke steun voor Rushdie staat wel op een laag pitje, maar gaat door. Op 7 augustus was het 2000 dagen, dat er een uitspraak van de toenmalige leider van Iran, Ayatollah Khomeiny werd uitgegeven, waarin zijn doodvonnis werd geveld. Het internationale schrijverscomité dat zich voor hem inspant vroeg de Duitse minister Kinkel om namens de Europese Unie een publieke veroordeling hierover uit te spreken. Overigens is dit comité Kinkel erkentelijk voor het feit, dat de kwestie-Rushdie op de agenda van de Europese Raad van Ministers blijft staan. Rushdie gaf ook steun aan een andere belaagde collega, Taslima Nasrin uit Bangla Desh die eerst in opspraak raakte toen ze een te eerlijk beeld gaf van de verwarring die bij moslims én hindoes heerst, na de verwoesting van de Babri-moskee in Ayodhya, India, door fundamentalistische hindoes in dec. 1992. Daarna protesteerde zij nog eens tegen de wijze waarop de vrouw in een aantal islamitische landen, waaronder haar eigen land, wordt onderdrukt. Zij bedoelde te zeggen, dat de schriftgeleerden hun uitleg van de koran zouden moeten veranderen. Deze uitlating kwam begin 1994 (ten onrechte) in de pers als een oproep om de tekst van de koran te veranderen. Na hevige demonstraties die om haar doodstraf vroegen, dook zij onder, waarschijnlijk in de ambassade van een westers land, waarop zij begin augustus bleek te zijn uitgeweken naar Zweden, zij het op een Noors paspoort.

Leidse wethouder houdt afscheid in een moskee

Op 24 mei hield de Leidse wethouder Aart van Bochove, die vier jaar de portefeuilles van o.m. Welzijn en Sport be-

heerde, op een speciale plaats zijn afscheidreceptie. Hij koos daarvoor de Turkse moskee, die een half jaar daarvoor geopend was in een omgebouwde, voormalige gereformeerde kerk. "De Turkse gemeenschap heeft zich de afgelopen jaren goed ontwikkeld. Het zijn mensen die niet zeuren en de hand aan eigen ploeg slaan." Om zijn waardering voor de activiteiten van deze groep te benadrukken wilde Bochove juist in hun eigen ruimte zijn afscheid vieren. De schoenen gingen dus uit, er werd geen alcohol geschonken, maar het was wel een geanimeerde bijeenkomst.

Geleerde verdediging van het renteverbod

Op 26 mei promoveerde in Groningen A. van der Rijst tot doctor in de economie op een proefschrift met de titel *Ander ondernemerschap: enige beschouwingen over de relatie cultuur, ondernemerschap en ondernemingsfinanciering*. Van der Rijst betoogt hier, dat het voor alle economie goed zou zijn als de rente zo laag mogelijk is, liefst nul dus. Hij verwijst royaal naar de bijbel, de leer van orthodoxe joden en de koran en andere islamitische geschriften. Het is het tweede proefschrift van deze auteur. In 1969 promoveerde hij op "beschouwingen over de vestigingsplaatsen van de Europese staalindustrie", waarop hij een zeer succesvolle carrière bij Hoogovens begon.

Academische samenwerking tussen de Al-Azhar-universiteit van Cairo en de Selly Oak College van Birmingham
Selly Oak Colleges zijn een groep van negen particuliere, vooral kerkelijke, instellingen van hoger onderwijs, die gelieerd zijn aan de University of Birmingham. Een van de spraakmakende instituten ervan is het CSIC Centre for the Study of Islam and Christian-Muslim Relations. Na het bezoek van de

Opper-Mufti van Egypte in 1993, is er nu een accoord bereikt over academische samenwerking, waarbij een van de oudste en zeker een van de meest vooraanstaande islamitische universiteiten, Al-Azhar van Cairo, een gastdocent in Birmingham zal plaatsen, terwijl promotie-studenten uit Birmingham ook een deel van hun onderzoek in Cairo kunnen doen. Van 19-21 september 1994 zal in Selly Oak, Woodbrooke College, in een bosrijke streek juist ten zuiden van Birmingham, een tweede symposium worden gehouden over de christenen in het Arabische Midden-Oosten. De teksten zullen gaan verschijnen in een nieuw tijdschrift over de vroegere ontmoetingen tussen moslims en christenen: *Mediaeval Encounters*, dat zal worden uitgegeven door E.J. Brill te Leiden.

Problemen voor christen minderheden in islamitische landen

Verschillende kerkelijke organisatie hebben in Nederland de aandacht gevraagd voor het lot van Pakistaanse christenen. Op 5 april werd een christen, die ervan beschuldigd was de profeet Mohammed te hebben beledigd, buiten de rechtszaal door fundamentalistische moslims doodgeschoten, terwijl enkele andere christenen gewond werden.

Ook in Iran is de veiligheid van christenen niet altijd gewaarborgd. In juli werd bekend dat de laatste vijf maanden drie predikanten zijn vermoord. De regering geeft de verzetsbeweging Mujahedin Khalq de schuld, maar christelijke groeperingen, zowel in Iran als in Europa wijzen erop, dat het in al deze gevallen gaat om tot het christendom bekeerde moslims, die eerder ook al door de regering waren gevangen gezet.

In Turkije leven nog ongeveer 8.000 Syrisch-orthodoxe christenen, eigenlijk afstammelingen van "Armeense" christenen, die in de Koerdische gebieden van Oost-Turkije sinds het einde van de vo-

rige eeuw vele vervolgingen hebben moeten doorstaan. Een 21-jarige asielzoeker van deze groep heeft zich op 3 mei verhangen in een cel van het politiebureau in Hengelo, omdat zijn asielverzoek was afgewezen en hij zou worden uitgezeten. Extra tragisch was het feit, dat door interventie van politici de uitzetting was opgeschort en de man deze beslissing te laat te horen kreeg.

Opbouw en vernietiging van moskeeën
Berichten over bouw en opening van moskeeën komen maandelijks binnen. Deze zomer noteerden wij o.m. de opening van een nieuwe (Marokkaanse) moskee te Woerden en de bijna-voltooing van wat (voorlopig) de grootste moskee van Nederland zal gaan worden, gebouwd door het Turks Islamitisch Centrum in de wijk Poelenburg van Zaandam. Even regelmatig zijn evenwel de berichten van bekladden, vernielingen en zelfs brandstichting, juist ook in kleinere plaatsen. De Yunus Emre-moskee van Delfzijl en een moskee in Terneuzen werden het doelwit van acties, waarbij neo-nazisme en racistische vormen van discriminatie samengingen.

Eerste Turkse imam als doctor in de godgeleerdheid te Amsterdam

Op 9 juni 1994 promoveerde Drs. Arslan Karagül, geboren te Unye in Turkije, tot doctor in de godgeleerdheid op een proefschrift met de titel: *Islamitisch Godsdienstonderwijs op de basisschool in Nederland, theorie en praktijk in vergelijking met enkele Europese en moslimse landen*. Wij zullen nog nader terugkomen op de inhoud van deze actuele studie, die zowel uitvoerig ingaat op de ideale vorm van islamitisch godsdienstonderwijs op de basisschool alsook de praktische en politieke problemen bespreekt, met name ook in Europese landen als België, Duitsland, Engeland en natuurlijk vooral Nederland.

Een enkel citaat uit de aanbevelingen die op p. 202 staan geformuleerd. Er worden hier een aantal suggesties gedaan voor de opleiding van godsdienstleraren op HBO-niveau, onder meer voor een islamitische leerroute op PABO's: "De (gemeentelijke) overheid doet er goed aan niet werkeloos aan de kant te blijven staan, maar de mogelijkheden tot godsdienstonderwijs te scheppen, niet alleen op papier maar ook metterdaad, dus financieel, in plaats van de moslims aan hun lot over te laten onder het mom van "scheiding van kerk en staat" (lees: bezuinigingen). [...] Pas wanneer de staat ook voorwaarden creëert voor de instandhouding en ontwikkeling van een godsdienst, is er sprake van werkelijke godsdienstvrijheid."

Trotski ingeruild voor Mohammed?
Rachid Mimouni, *De Vloek*, roman, Bussum, Thoth, ISBN 90 6868 091 9, 223blz.

Rachid Mimouni (geb. in 1945 in Algerije) publiceert in Frankrijk, maar met de recente geschiedenis van Algerije als achtergrond, met name de strijd voor onafhankelijkheid, het linkse nationalisme (van af 1962) en de islamitische revolutionaire beweging vanaf het eind van de jaren '80. Hij schreef al een bekroond essay over de gevaren van het fundamentalisme. In deze roman volgt hij een groot aantal figuren in de wisselende omstandigheden van de laatste 35 jaar. Zijn hoofdpersonen zijn vooral marginaal, die dan weer in Frankrijk, dan in Algerije wonen en steeds de gevolgen van de twee revoluties ondervinden. Met name de ontwikkelingen van de laatste jaren komen in het boek in korte episodes naar voren. Een van de hoofdpersonen vraagt op p. 83 aan een oude vriend: Heb je Trotski ingeruild voor Mohammed? Op p. 106 wordt de overgang van links naar islamitisch radicalisme als volgt beschreven: "Een paar jaar later, toen hij merkte dat de wind uit een andere hoek begon te waaien, liet hij zijn baard staan en gaf hij zich over aan een nieuw soort bekeringsijver. De zaak van het proletariaat had voor hem afgedaan, hij zou voortaan Allah dienen. Hij veruilde zijn broek voor een qamis. Hij zwoer de beginselen van de marxistische leer af om in plaats daarvan de goddelijke verzen aan te heffen. De moskee werd zijn thuishaven." Van een roman hoeft je natuurlijk geen genuanceerde studie over het fundamentalisme te verwachten. Het "gebrek aan mededogen" (p. 109) komt wel erg hard naar voren. De massale gang naar de moskee wordt

voornamelijk gezien als frustratie over het mislukken van andere ontwikkelingsmodellen. Dat te beseffen lijkt me heel belangrijk in de beoordeling van deze ontwikkeling. KS

Vrouwen rond Mohammed
Assia Djebbar, *Ver van Medina, dochters van Ismaël*, Breda, De Geus, 1993.

Assia Djebbar is een 57-jarige Frans-Algerijnse schrijfster en cineast, die tot voor kort haar tijd verdeelde tussen Parijs en Algiers.

Dit boek werd geschreven onder invloed van de recente ontwikkelingen in haar geboorteland, Algerije. Ze wil met de fundamentalisten daar in debat gaan door middel van haar werk. Djebbar heeft begrip voor de rol die het fundamentalisme speelt als protestbeweging tegen de corrupte machthebbers, anderszijds heeft ze moeite met de starre houding van de fundamentalisten en hun eenzijdige interpretatie van het islamitische erfgoed, met name als het over de positie van de vrouw gaat. In een interview met Vrij Nederland zegt ze: "Vrouwen zijn geen slachtoffer simpel en alleen omdat ze moslim zijn. Ze vechten onder welke omstandigheden dan ook." Ik hoop van harte dat het lezen van *Ver van Medina* vragen oproept ten aanzien van onze geschiedenis. De rol van de vrouw is lang niet zo beperkt geweest als men nu in Algerije wil doen geloven.

De uitgebreide roman (347 pagina's) gaat over verschillende vrouwen, die leefden in de tijd van de profeet Mohammed. Djebbar heeft gebruik gemaakt van materiaal van historici (zoals ze zelf zegt) uit de twee of drie eerste eeuwen van de islam: Ibn Hisham, Ibn Saad en Tabari. De anekdotes van deze schrijvers over vrouwen rond Mohammed, die

vaak erg kort en weinig uitgewerkt zijn, vult ze, als schrijfster, met haar eigen fantasie aan. Djebbar is geboeid door de vraag wat vrouwen in die tijd bewogen heeft. Wat waren hun drijfveren om te kiezen vóór of tegen de profeet, wat waren hun emoties en ervaringen, onder welke invalshoek keken zij naar de historische gebeurtenissen die zich onder hun ogen afspeelden?

De schrijfster zoekt daarbij aansluiting bij de oud-Arabische verteltraditie, waarin vrouwen traditioneel een grote rol speelden. De draad van het verhaal wordt hier en daar opgepakt door een *rawiya* een verhalenvertelster, die de verhalen over deze historische vrouwen verbindt met de verhalen van andere, alle-daagse, vrouwen. Opvallend is de positieve rol die de dochter van de profeet, Fatima, krijgt in de verhalen. Zij wordt gezien als degene, die staat voor het zuivere begin van de islam, en als degene, die in opstand komt tegen de beginnende machtsstrijd tussen verschillende groepen moslims, snel na de dood van Mohammed.

Djebbar vertelt over vrouwen, die te lijden hebben onder gruwelijke wreedheden; die slachtoffer zijn van oorlog, geweld en onderdrukking. De geschiedenis van de allereerste moslim gemeenschap wordt door haar niet voorgesteld als een idylle.

Desondanks zijn vrouwen wel in staat om zich actief op te stellen. De verschillende vrouwen in dit boek vertegenwoordigen verschillende keuzes die men kan maken ten aanzien van de islam. Door vrouwen te portretteren, die de keuzes maken, probeert Djebbar aan te geven dat vrouwen vanaf het begin meer zijn geweest dan passieve marionetten of slachtoffers.

Ik vond het zelf een boeiend boek om te lezen, maar ik vraag me wel af of het verhaal te volgen is voor lezers die niet enigszins ingevoerd zijn in de ontstaans-

geschiedenis van de islam. Misschien is het het beste, alvorens dit boek te lezen een biografie van de profeet Mohammed te raadplegen. GS

Zes portretten van moderne moslims uit Indonesië

Jaspert Slob, *Islam en Ontwikkeling. Visies van zes moslim denkers in Indonesië*, Dienstencentrum GKN, Postbus 203 3830 AE Leusden, 1994, 75 blz. f 8,

Van de ca. 190 miljoen inwoners van Indonesië is 88% moslim. Deze groep moslims hebben een eigen ontwikkeling doorgemaakt en de laatste jaren wordt het zelfbewustzijn van een eigen sub-traditie binnen de grote islamitische beweging steeds duidelijker. Jaspert Slob heeft vanuit interviews met zes vooraanstaande moslimleiders en vanuit lezing van hun geschriften een boeiend beeld geschetst van deze eigen variant van islam. Achtereenvolgens komen een theoloog, een econoom, een politiek leider, een natuurkundig ingenieur en twee kunstenaars naar voren. Via de zes portretten krijgen we een zeer levendig beeld van de dynamiek van een islamitische gemeenschap. Voor iedereen die op een genuanceerde manier kennis wil maken met die zo gevarieerde en rijk geschakeerde wereld van de islam is dit een belangrijk boekje. KS

CURSUSSEN EN ONTMOETINGEN

* Op vrijdag 23 september is er van 9.30-16.00 uur een studiedag op de Vrije Universiteit te Amsterdam met als thema Moslims en Christenen, bondgenoten in de politiek? In de morgen spreekt Dr. At Polhuis over de stelling dat "coalities tussen op emancipatie gerichte organisaties van autochtonen en allochtonen in oude stadswijken de maatschappelijke positie van beide bevolkingsgroepen kunnen versterken." In de middag spreekt Drs. Harrie Mintjes over de plaats van de islam in de theologie van Abraham Kuyper. Info: Cokkie van 't Leven, 033-960360.

* Voor predikanten van de Nederlandse Hervormde Kerk wordt 26-28 september een cursus georganiseerd in Hyde Park onder het thema: "Islam: bedreiging of verrijking". Organisatie berust bij het Hendrik Kraemer Instituut te Oegstgeest, N. van Oosterzee, 071-177900.

* De Leidse Studenten-Ekklesia houdt drie avonden over het thema Islamitische Mystiek uit Indonesië, met medewerking van Sjeich Achmad Patisahusiwa (Naqshbandi) en Karel Steenbrink: 5 en 19 oktober en 2 november in het Trefcentrum Rapenburg 100-102. Info: Henk Schouten, 071-218723.

* Op 16 oktober organiseert de ISBI (Islamitische Stichting ter Bevordering van Integratie) in Rotterdam een studiedag over de vragen en problemen rond moslim jongeren. Info: 010-2022747.

* Op zaterdag 22 oktober houdt de Faculteit van Theologie te Leuven, Sint Michielstraat 6, in samenwerking met uitgeverij Lemniscaat een studiedag over het thema Vrouw in Wereldgodsdiensten. Uit alle grote religies zijn sprekers aanwezig en daarom is het ook een hele dag: 9.30-18.00. Organisatie en inlichtingen, Dr. Cathrien Cornille, [32]-

16235962 of 16283799.

* Bilocatie vereist: dezelfde zaterdag 22 oktober is er in de Oude Lutherse Kerk, aan het Spui te Amsterdam een Interreligieuze ontmoetingsdag met workshops van Brahma Kumaris, Vrije School Onderwijs, Focolare, Baha'i, Hindoeïsme en onderwijs, Moslims onderwijs etc. Hoofddthema is: *Spiritualiteit in onderwijs, opvoeding en scholing*. Dagvoorzitter is Ds. Jan Slomp. Sprekers zijn onder meer Prof. Dr. Trees Andree van het CIL, Centrum voor Interreligieuze Leren, verbonden aan de Theologische Faculteit van de Rijksuniversiteit Utrecht; Dr. Han de Wit, bekend Boeddhist. De WIS Werkgroep Interreligieuze Samenwerking, waarin onder meer WCRP en IARF samenwerken, organiseert de dag. Info: Pauline Paalvast 020-6171789.

* 29-30 is er op Conferentiecentrum Kerk en Wereld in Driebergen een ontmoetingsweekend voor christelijke en moslimvrouwen. Er worden teksten bezaaid uit bijbel en koran volgens de leeswijzen van Elisabeth Schüssler-Fioranza en Fatima Mernissa. Info: Gè Speelman, 03438-12241. Er is kinderopvang.

* Het Missiologisch Instituut te Heerlen organiseert een cursus Moslims en Pastorale Praxis in Nederland op zes dinsdagmiddagen tussen 1 november en 7 december. Medewerking o.a. van Sajidah Abdus Sattar, Mr. C. Cörüz, Drs. Blandine Gerritsen en Dr. Frans Wijsen. Info: Dr. Jan van Lin 045-718520.

* Speciaal voor (katholieke) religieuzen of leden van kloosterorden wordt er op 17 september een Nationale Vredesdag Religieuzen gehouden met als thema: "Hoe vreemd is de Islam? Hoe verhalen wij van vrede vanuit religies in onze multiculturele samenleving?" Info: Zr. Josephine Stumpel, 080-232642

* Het Studium Generale van de Leidse Universiteit organiseert een serie van acht avond-lezingen over het fundamentalisme. Op 6 okt. komt de Fransman Gilles Kepel (auteur van *La Revanche de Dieu, chrétiens juifs et musulmans à la reconquête du monde*, 1991) die in het Engels zal spreken. 13 okt. Dr. P. van Rooden, over Amerikaans en Europees christendom; 27 okt. Dr. J. Jansen over islamitisch fundamentalisme (vooral Egypte), 10 nov. Dr. P.S. van Koningsveld over theocratie als politiek ideaal in West-Europa; 17 nov. Dr. A. de Groot over islamitische stromingen in de Turkse politiek. Inlichtingen: 071-277295/277299.

* WCRP, World Conference on Religion and Peace heeft een World Assembly in Noord-Italië, 3-10 november. Hamza Zeid en Pauline Paalvast gaan daar als officieel afgevaardigde van WCRP-Nederland naar toe. Voor eventuele gegadigden: info Hans van Willenswaard, 020-6258294 of 6224825 (fax).

* De (Turkse) Islamitische Stichting Nederland organiseert samen met de werkgroep Islam van de Nederlandse Raad van Kerken een studiedag voor predikanten en imams in Utrecht, 17 januari 1995. Info: Gé Speelman, 03438-12241.

Conferentie: Jongeren en moslimidentiteit

Binnen het kader van de HBO-Islam die in september 1995 aan de Hogeschool Holland van start gaat, organiseert het Centrum voor Islam Studies (CIS) een moslim jongerenconferentie.

De conferentie is bedoeld voor moslimjongeren die op het niveau 4, 5 en 6 van het voortgezet onderwijs zitten en stu-

denten van het hoger onderwijs.

Doelstelling van de conferentie is bezinning op en inventarisatie van:

*de (on)mogelijkheden van moslims om de beleving van de eigen cultuur en godsdienst van de Islam binnen het voortgezet en hoger onderwijs gestalte te geven.

*verschillende visies op de toekomst van de Islam/moslimidentiteit in de Nederlandse samenleving.

*belang en waarde van Islam-educatie (als godsdienst en cultuur) in het onderwijs.

De conferentie wordt gehouden in het gebouw van de Hogeschool Holland te Diemen op zaterdag 5 november 1994 (10.00-16.00 uur)

Informatie en aanmelding:
Centrum voor Islam Studies
Academie voor Theologie & Levensbeschouwing
Hogeschool Holland/kamer A2-12
Wildenborch 6
Postbus 261
1110 AG Diemen

Telefoon:020-4951698/1678
Fax:020-4951929

CENTRUM VOOR ISLAM STUDIES

MOSLIMS IN NEDERLAND
ISLAM ALS GODSDIENST EN CULTUUR
LANDENSTUDIES
FILOSOFIE EN GROTE DENKERS
ISLAM IN HET DAGELIJKS LEVEN
OPVOEDING EN ONDERWIJS
TALENSTUDIE ARABISCH

Het Centrum voor Islam Studies is een samenwerkingsproject van moslims in Nederland en de Academie voor Theologie en Levensbeschouwing van de Hogeschool Holland te Diemen. Het Centrum voor Islam Studies is als studiecentrum op HBO-niveau tegelijk een ontmoetingsruimte waar moslims en niet-moslims kunnen studeren op het terrein van filosofie, wetenschap, cultuur en godsdienst in de islamitische wereld.

In de periode oktober 1994 - juni 1995 worden de volgende cursussen gegeven:

Islam in Turkije
Grote denkers: Al-Ghazali
Rituelen en symbolen van de islam
Opvoeding en onderwijs in de Islam
Klassiek Arabisch

steeds op dinsdag van 16.00 -21.30 uur in het gebouw van de Hogeschool Holland.

Brochure en aanmeldingsformulieren worden op aanvraag toegezonden.

Centrum voor Islam Studies
Academie voor Theologie en Levensbeschouwing
Hogeschool Holland
Postbus 261
1110 AG Diemen

Telefoon:020-495.1698/1678

Fax:020-4951929

BEGRIJF
Luybenstraat 17
5211 BR 's-HERTOGENBOSCH
tel. 073-145159 (tstnr. 3)